

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2024, 22: 409-450

***Meâricü'l-Kuds fî Medârici Marifeti'n-Nefs Adlı Eserin İmam
Gazzâlî'ye Aidiyeti Sorunu***

Mustafa Bacaksız

Araştırma Görevlisi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Kelam Anabilim Dalı

Research Assistant, Amasya University, Faculty of Theology,

Department of Kalam

Amasya, Türkiye

mustafa.bacaksiz@amasya.edu.tr

orcid.org/0000-0001-93681746

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Şubat / January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 7 Mayıs / May 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 22 **Sayfa /Page:** 409-450

Atıf / Cite as: Bacaksız, Mustafa. “*Meâricü'l-Kuds fî Medârici Marifeti'n-Nefs Adlı Eserin İmam Gazzâlî'ye Aidiyeti Sorunu* [The Problem of the Attribution of the Book *Ma'ârij al-quds fî madârij ma'rifat al-nafs* to al-Ghazâlî]”. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 22 (June 2024): 409-450.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1432739>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Problem of the Attribution of the Book *Ma'ârij al-quds fî madârij ma'rifat al-nafs* to al-Ghazâlî

Abstract

The study, investigation and analysis of the scholarly heritage produced in the history of Islamic thought has many difficulties in itself. Because in the past, writing and printing techniques were not as developed as they are today, and not all works were recorded by official authorities, which has caused doubts about the authenticity of some works today. Such doubts often prevent a correct understanding of the scholarly heritage and cause major distortions that can damage scholarly traditions. One of the scholars who has been subjected to such misunderstandings and the criticisms arising from them is al-Ghazâlî, one of the cornerstones of the history of Islamic thought. Due to his influential position in Islamic thought, many ideas and works have been attributed to al-Ghazâlî, sometimes by his opponents and sometimes by his followers, in an attempt to find a ground of legitimacy. The fact that al-Ghazâlî has written in many different scientific fields and he has gone through some intellectual changes facilitated the attribution of some ideas and works to him, although they did not belong to him. One of the works that is subject to the issues we mentioned is *Ma'ârij al-quds fî madârij ma'rifat al-nafs*, which is frequently used to determine al-Ghazâlî's views in contemporary studies in the fields of kalâm, Sufism, and philosophy. The fact that this work is frequently used by researchers in their studies shows that there is a general acceptance about its attribution to al-Ghazâlî. However, with the exception of some parts of the work, its content and basic thought differ from the most fundamental views that al-Ghazâlî defended in his other books, and even contain obvious contradictions to them. In addition, the negative interaction created by this work has caused al-Ghazâlî to be subjected to many unfair criticisms and has caused dilemmas in the identification of his views.

As far as I have been able to determine as a result of the literature review, there has not been a comprehensive study in Turkey, the Arab world and the Western world about the attribution of the work to al-Ghazâlî. This has necessitated an independent study of the work in order to analyze the scholarly heritage properly. Since the historical data of the past periods was used to determine the work's belonging, due to the difficulties involved, I have focused on the analysis of classical works, tabakat works and manuscripts and also the analysis of the

opinions and references mentioned in the work. As a result of the examinations and analyses, many authors of classical Tabaqat works have been identified who have given al-Ghazālī's biography in their works. None of these works attributed *Ma'ārij al-quds* to al-Ghazālī. As a matter of fact, there is no reference to al-Ghazālī's *Ma'ārij al-quds* from his own works, nor is there any reference to any of his works from this work. Moreover, although there are many scholars in the post-Ghazālī period who criticized al-Ghazālī for his works, there is no reference to *Ma'ārij al-quds* in these criticisms.

In *Ma'ārij al-quds*, there is a different style that we have not encountered in any of al-Ghazālī's works. In this work, there are pages of verbatim quotations without any scholarly critique. As is well known, al-Ghazālī took a stand against information that was not filtered and obtained only through imitation, and severely criticized those who had such a style. In *Ma'ārij al-quds*, pages of verbatim quotations from the works of Ibn Sīnā (d. 428/1037), Imam al-Ghazālī (d. 505/1111), and Rāghib al-Isfahānī (d. 502/1108) were identified. In order to better demonstrate that these quotations are verbatim, the quotations are given in comparison with the works from which the quotations are taken.

In addition to all these, this work has been compared with the methodology and basic thought of al-Ghazālī's works that are certain to belong to him, considering its content. As a result, based on the incompatibility of the content of the work with al-Ghazālī's basic thought and methodology and the presence of pages of quotations in the work, as well as other evidence obtained, it is concluded that this work does not belong to him.

Keywords: Kalam, Philosophy, al-Ghazālī, *Ma'ārij al-quds fī madārij ma'rifat al-nafs*, Attribution.

Meārici'l-Kuds fī Medārici Marifeti'n-Nefs Adlı Eserin İmam Gazzālî'ye Aidiyeti Sorunu

Öz

İslam düşünce tarihinde üretilmiş ilmi mirasın tetkiki, tahkiki ve tahlili kendi içinde birçok zorluğu barındırmaktadır. Çünkü, geçmiş dönemde yazım ve basım tekniklerinin bugünkü gibi gelişmemiş olması ve bütün eserlerin resmi merciler tarafından kayıt altına alınamaması, günümüzde bazı eserlerin otantikliği

hakkında şüphelere sebebiyet vermektedir. Bu tür şüpheler ise çoğu zaman ilmi mirasın doğru bir şekilde anlaşılmasını engellediği gibi ilmi geleneklere zarar verebilecek büyük tahrifatlara da neden olmaktadır. Bu tür yanlış anlaşılmalara ve bunlardan kaynaklı eleştirilere maruz kalan alimlerden biri de İslam düşünce tarihinin mihenk taşlarından olan Gazzâlî'dir. Nitekim İslam düşüncesindeki etkin konumundan dolayı bazen muhalifleri tarafından bazen ise müntesipleri tarafından birçok fikir ve eser Gazzâlî'ye nispet edilerek meşruiyet zemini bulmaya çalışmıştır. Gazzâlî'nin pek çok ilmi alanda eser telif etmesi ile geçirmiş olduğu bazı fikri değişimler, ona ait olmamasına rağmen bazı fikir ve eserlerin ona nispet edilmesini kolaylaştırmıştır. İfade ettiğimiz hususlara konu olan eserlerden biri de günümüz kelâm, tasavvuf ve felsefe alanında yapılan çalışmalarda Gazzâlî'nin görüşlerinin tespitinde sıklıkla kullanılan *Meâricü'l-kuds fî medârici marifeti'n-nefs* adlı eserdir. Bu eserin araştırmacılar tarafından çalışmalarda sıklıkla kullanılması, eserin Gazzâlî'ye nispeti hakkında genel bir kabulün oluştuğunu göstermektedir; fakat eserin bazı kısımları hariç, muhtevası ve temel düşüncesi Gazzâlî'nin diğer kitaplarında savunmuş olduğu en temel görüşlerinden farklılık arz etmekte, hatta bariz çelişkiler barındırmaktadır. Bununla birlikte son dönemlerde bu eserin yaratmış olduğu olumsuz etkileşim, Gazzâlî'nin birçok haksız eleştiriye maruz kalmasına sebebiyet verdiği gibi onun görüşlerinin tespitinde de ikilemlere sebebiyet vermiştir.

Literatür taraması neticesinde tespit edebildiğimiz kadarıyla eserin Gazzâlî'ye aidiyeti hakkında Türkiye'de Arap dünyasında ve Batı dünyasında geniş çaplı bir çalışma yapılmamıştır. Bu husus, ilmi mirasın doğru bir şekilde tahlil edilebilmesi için eserin müstakil olarak incelenmesini zorunlu kılmıştır.

Eserin aidiyetinin tespiti için geçmiş dönemin tarihsel verilerinden hareket edildiğinden, içinde barındırdığı zorluklar sebebiyle klasik eserlerin, tabakat eserlerinin ve el yazmalarının incelenmesi ile eserde geçen görüş ve atıfların analizine odaklanılmıştır. Yapılan incelemeler ve analizler sonucu klasik tabakat türü eserlerde Gazzâlî'nin biyografisini veren birçok yazar tespit edilmiştir. Bu yazarların eserlerinin hiçbirinde *Meâricü'l-kuds*, Gazzâlî'ye nispet edilmemiştir. Nitekim Gazzâlî'nin kendi eserlerinden *Meâricü'l-kuds*'e hiçbir şekilde atıf olmadığı gibi bu eserden de onun hiçbir eserine atıfta bulunulmamıştır. Ayrıca Gazzâlî sonrası dönemde bazı fikir ve eserlerinden dolayı Gazzâlî'ye ciddi

eleştiriler yöneltten birçok âlim bulunmaktadır. Bu âlimlerden hiçbiri *Meâricü'l-kuds* adlı esere atıfta bulunarak herhangi bir eleştiri yöneltmemiştir.

Meâricü'l-kuds adlı eserde, Gazzâlî'nin hiçbir eserinde karşılaşmadığımız farklı bir üslup bulunmaktadır. Bu eserde, herhangi bir ilmi kritiği yapılmamış sayfalarca birebir alıntı bulunmaktadır. Bilindiği gibi Gazzâlî, süzgeçten geçmeyen ve sadece taklit yoluyla elde edilen bilgilere karşı cephe alarak bu tarz üsluba sahip olanlara ciddi eleştiriler yöneltmiştir. *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ise İbn Sînâ (öl. 428/1037), İmam Gazzâlî (öl. 505/1111) ve Râğıb el-İsfahânî'nin (öl. 502/1108) eserlerinden yapılan birebir sayfalarca alıntı tespit edilmiştir. Bu alıntıların birebir olduğunu daha iyi gözler önünü sermek için alıntılar, iktibasların yapıldığı eserler ile mukayeseli olarak verilmiştir.

Bütün bunlarla beraber bu eser, muhtevası göz önünde bulundurularak Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan eserlerindeki metodolojisi ve temel düşüncesi ile karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak eserin muhtevasının Gazzâlî'nin temel düşüncesi ve metodolojisiyle uyuşmaması ile eserde yapılan sayfalarca alıntının varlığı başta olmak üzere elde edilen diğer delillere dayanılarak ona ait olmadığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Felsefe, Gazzâlî, *Meâricü'l-kuds fî medârici marifeti'n-nefs*, Aidiyet.

Giriş

Kadim tarihsel şahsiyetler ve eserleri üzerinde yapılan çalışmalar, kendi içinde birçok zorluğu barındırmaktadır. Çünkü yazım ve basım tekniklerinin bugünkü gibi gelişmemiş olması, iletişim ve ulaşımın sınırlılığı ve tarihe yön veren olgulardan biri olan savaşların varlığı, bazı eserlerin eksiksiz bir şekilde günümüze ulaşmasını engellemiştir. Zira birçok tarihi veride kütüphanelerin yakıldığı ve kadim mirasın tahribata uğradığı bilinmektedir.¹ O dönemin şartlarında eserlerin kolektif düzeyde

¹ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mü'lûki Mısr ve'l-Kahire* (Mısır: Dârü'l-Kütübî'l-Mısrîyye, 1963), 7/51; Muhammed b. Ahmed Nehrevâli Kutbüddîn, *Kitabü'l-İ'lam bi A'lâmi Beytillahi'l-Harâm*, thk. Hişam Abdüllaziz Ata (Mekke: Mektebetü't-ticariye, 1996), 206; İsmail E. Erünsal,

kayıt altına alınamaması, eserlerin aidiyeti ve içeriklerinin değiştirilip değiştirilmediği konularını günümüzde bir problem olarak gündeme getirmektedir.

Geçmiş dönemde eserlerin istinsahında müstensihleri kontrol eden resmi bir merci olmaması, onlara eserler üzerinde bireysel tercihlerini ortaya koyma fırsatını vermiştir. Ayrıca eserlerin farklı bölgelere ve kıtalara intikali, eserleri intikal ettiren kişilere eserin yapısı ve aidiyeti hakkında tağyir, tebdil, mezc veya tahrif yapabilme imkânı da tanımıştır. Bu tür vakalar ise sadece alimlerin vefatından sonra değil, yaşadıkları dönemde bile gerçekleşmiştir. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (öl. 973/1565), kendi kitaplarına olan ilgiyi kıskanan bazı kişilerin onun kitaplarını istinsah edip kitaplarının içine şeriata muhalif olan şeyleri ekleyip insanlara aktardığından ve bir grup insanın da bu yanlışlığa inandıklarından bahsetmektedir.² Bu tür durumların varlığı ise âlimlerin görüşlerinin tespitinde birçok yanlışlığa sebebiyet vermektedir. Nitekim geçmiş dönemde yapılan bir yanlışlığın tashih edilmesi için bazen asırlar geçmesi gerekmektedir. Çünkü o günün şartlarında bir eserin muhtevasını ve aidiyetini tespit edebilecek imkânlar oldukça sınırlıydı. Zira bir eserin tetkik ve tahkiki, iletişim ve ulaşım araçlarının içinde bulunduğu dönemsel zorluklardan dolayı çok büyük güçlükler barındırmaktaydı.

İslam bilim ve düşünce tarihinde aidiyeti şüpheli olan eserleri tespit etmek için birçok yöntem kullanılmıştır. Bu yöntemlerden en önemlileri tabakat eserleri, rical kitapları ve el yazmalarının incelenmesi ile eserde geçen atıf veya metin içi analizlerin yapılmasıdır.³ Bu yöntemler kullanılarak eserlerin aidiyetinin tespiti için yapılan çalışmalar, büyük

"Kütüphane", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/12, 13, 16, 19.

² Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî eş-Şa'rânî, *el-Envârü'l-Kudsiyye fî Beyâni Kavâ'idî's-Şûfiyye* thk. Taha Abdülbaki Sürûr – Seyyid Muhammed Abdüşşafi (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1988), 17-18.

³ Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 38-41. Bu konuda yapılan örnek bir çalışma için bk. Ümit Toru, *Ashâbu'l-Hadis'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022), 53-59.

emek ve çaba gerektirmesine rağmen karinelere hareket edildiği için elde edilen veriler, genel itibariyle yanlışlanmadığı sürece doğru kabul edilmektedir. Çünkü ortaya çıkacak yeni bir veri, önceki çalışmanın vardığı sonucu tam tersi bir istikamete sürükleyebilmektedir.

Tarihe yön verip damgasını vuran şahsiyetler ve onlara nispet edilen eserler üzerinde daha büyük şüpheler oluşabilmektedir. Çünkü ifade ettiğimiz bu şahsiyetler dinî ilimlerin birçok alanında uzman olmaları ve ayrıca süreç içerisinde düşüncelerinde meydana gelebilecek değişiklikler sebebiyle onlara nispet edilen eserlerin aidiyetini tespit edebilmek büyük zorluklar barındırmaktadır. Ayrıca öncü şahsiyetler bağlamında düşündüğümüzde tarihsel süreçte eserlerin aidiyetini tespit etmeyi zorlaştıran hususlardan bir diğeri de bazen tahrif amaçlı bazen de eserlerin değerini artırmak için onlara nispet edilmesidir. Çünkü genel kabulün dışında kalmış fikirlerin, kalemi ve metodolojisi güçlü olan şahsiyetler üzerinden sunulması, düşüncelerin kabul edilebilirliğini artırmaktadır. Bu durum ise eserin nispet edildiği kişinin ilmî konumu açısından tahrife ve dolayısıyla diğer ulemanın da kendisi hakkında tevakkufa yönelmelerine sebebiyet vermektedir.

Bu çalışmamızda aidiyeti hakkında şüpheler bulunmasına rağmen Gazzâlî (öl. 505/1111) ile alakalı kelâm, tasavvuf ve felsefe alanında yapılan ilmî ve akademik çalışmalarda konu bağlamı içinde sıklıkla başvurulan eserlerden biri olan *Meâricü'l-kuds fî medârici marifeti'n-nefs* adlı eserin aidiyeti incelenmiştir. Eserin muhtevasının felsefî karakterinden dolayı kelâm, tasavvuf ve felsefe tarihinde büyük izler bırakan, Ehl-i Sünnet'in önemli bir savunucusu ve filozofların ciddi bir eleştirmeni olan Gazzâlî gibi bir ilim adamına nispet edilmesi eseri çok daha ilgi çekici hale getirmiştir.

Gazzâlî ekseninde yapılan akademik çalışmaların genelinde *Meâricü'l-kuds* adlı eser ona nispet edilerek kullanılmaktadır. Bazı ilim adamları eser hakkında şüpheler bulunduğu için kullanmadığını ifade ederken⁴ bazıları şüphe olduğunu ifade etmelerine rağmen eseri ona

⁴ Fehrullah Terkan, *Çatışmanın Dinamikleri: Din ve Felsefe Uzlaşmağı Üzerine* (Ankara: Elis Yayınları, 2007), 146.

nispet etmekte⁵ bazıları ise herhangi bir açıklama yapmaksızın aidiyeti kesinmiş gibi eseri kullanmaktadır.⁶ Ayrıca eser, Serkan Özburun tarafından *Meâricü'l-kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)* adıyla tercüme edilmesine rağmen eserin aidiyeti hakkındaki tartışmalara herhangi bir şekilde yer verilmemiştir.⁷

Meâricü'l-kuds adlı eser Batılı ilim adamları tarafından çoğunlukla Gazzâlî'ye nispet edilmektedir. Nitekim Asin Palacios⁸ ve Maurice Bouyges bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu belirtmektedir.⁹ Jules Janssens, *Meâricü'l-kuds*'ü referans alarak İbn Sînâ'nın Gazzâlî üzerinde olan etkisini göstermeye çalışmakta, bununla birlikte eserin Gazzâlî'ye aidiyeti hususunda kesin kanıtların olmadığını da belirtmektedir. Ayrıca Jules Janssens eserin içinde barındırdığı alıntılardan dolayı eserin Gazzâlî sonrası bir dönemde derleme şeklinde yapılmış olma ihtimalini de zikretmektedir.¹⁰ A. S Tritton ise eserin Gazzâlî'ye ait olamayacağını belirtmekte, eserde bulunan alıntılara atıflar yaparak görüşünü ispat etmeye çalışmaktadır. Zira ona göre bu eserde Gazzâlî'ye atfedilmesi

⁵ Ahmet Çapku, *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret* (İstanbul: Kayıhan Yayıncılık, 2010), 19; S. Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 169; Abdurrahman Bedevî, *Müellefâtü'l-Gazzâlî* (Kuveyt: Vekaletü'l Matbu'at, 1977), 244.

⁶ Bk. Necip Taylan, *Gazzâlî'nin Düşünce Sistemi'nin Temelleri* (İstanbul: İFAV Yayıncılık, 2013), Habib Şener, *Gazzâlî'de Varlık ve Bilgi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 36-37. Mehmet Vural, *Felsefesinde Bilgi ve Yöntem* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 22.; Mevlüt Özçelik, *İmam Gazzâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020), 8.

⁷ Bk. Gazzâlî, *Meâricü'l Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, çev. Serkan Özburun (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010)

⁸ Miguel Asin Palacios, *La espiritualidad de Algazel y su sentido cristiano* (Madrid: Publicaciones De Las Escuelas De Estudios Árabes De Madrid Y Granada, 1934), 248-249.

⁹ Maurice Bouyges, *Essai de chronologie des œuvres de al-Ghazali (Algazel)*, ed. M. Allard (Beyrut: Dâru'l Maşnık, 1959), 89-90.

¹⁰ Jules Janssens, *Ibn Sînâ and his influence on the arabic and latin world (Le Ma'ârij Al-Quds Fî Madârij Ma'rîfat Al-Nafs: Un Élément-Clé Pour Le Dossier Ghazzâlî-Ibn Sînâ?)* (USA: Routledge Taylor & Francis Group, 2016), 8/51-53

mümkün olmayan fikirler bulunmaktadır.¹¹ Bütün bu ihtilaflardan dolayı biz de bu eserin Gazzâlî'ye ait olup olmadığını ortaya koymak amacıyla böyle bir çalışma yapmayı uygun gördük.

Araştırmamızda daha çok metinler arası mukayese yöntemini takip edip *Meâricü'l-kuds*'deki bilgileri öncelikle Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan eserler ile sonrasında ise tespit ettiğimiz birebir alıntıların yapıldığı eserlerle karşılaştırdık. Bununla birlikte literatür taraması yöntemiyle tabakat türü eserlere ve klasik kaynaklara müracaat edip Gazzâlî'ye böyle bir eserin nispet edilip edilmediğini tespit etmeye çalıştık. Ayrıca yazma nüshaları da incelemek suretiyle yazmalarda yapılan nispetler ile bu nispetlerin ne zamandan itibaren başladığının izlerini sürmeye çalıştık.

1. *Meâricü'l-Kuds*'ün Gazzâlî'ye Nispetinin Yaygınlık Kazanmasının Muhtemel Sebepleri

1.1. *Meâricü'l-Kuds*'ün Yazma Nüshalarındaki Nispetler

Bir eserin aidiyetini tespit etmek için önem arz eden durumlardan biri, eserin el yazmalarının incelenmesidir. Bu hususta yapılması gereken ilk şey, müellif nüshasının bulunup bulunmadığının, şayet mevcutsa gerçekten ona ait olup olmadığının araştırılmasıdır.¹² Bu bağlamda *Meâricü'l-kuds* adlı eserin tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif nüshası bulunmamaktadır. El yazmaları içindeki en eski tarihli nüsha İstanbul'da bulunan Köprülü Kütüphanesinin Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonuna 853 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Ferağ kaydına göre bu nüsha müstensih Muhammed b. İbrahim b. Zahid tarafından hicri 700 yılında istinsah edilmiştir. Eser bu nüshada Gazzâlî'ye nispet edilmiştir.

Kronolojik sıralamayı esas aldığımızda bu husustaki ikinci nüsha, İstanbul da bulunan Süleymaniye Kütüphanesinin Fatih koleksiyonuna 2856 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Ferağ kaydındaki bilgilere göre nüsha, hicri 919 yılında müstensih Muhammed Abdussamed tarafından istinsah edilmiştir. Müstensih, müellif nüshasından karşılıklı satır satır istinsah ettiğinden bahsetmektedir. Nüshada Muhammed Abdurrahman

¹¹ A.S. Tritton, "Notes and Communication: Ma'arij al-Quds", *University of London Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 22 (1959), 353.

¹² Toru, *Ashâbu'l-Hadis'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, 53.

Derviş diye anılan İbnü'l Halebî-zâdenin bu eseri vakfettiği notu bulunmaktadır.¹³ Nüshada eserin aidiyetiyle alakalı bir bilgi bulunmamaktadır. Eser hatalı olarak şu şekilde kataloglanmıştır: İbnü'l-Halebî Sadreddin, *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, 2856), 68 vr.

Üçüncü nüsha, İstanbul'daki Nuruosmaniye Kütüphanesinin 4898 numaralı kısmına kayıtlı olan 11-120 varak aralığındaki nüshadır. Ferağ kaydına göre nüsha, hicri 957 yılında müstensih Muhammed b. İbrahim el-Caferî tarafından istinsah edilmiştir. Eser bu nüshada Gazzâlî'ye nispet edilmiştir. Ne var ki nüsha hatalı olarak şu şekilde kataloglanmıştır: Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Hasan et-Tûsî Nasîruddin et-Tûsî, *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici'l-Üns* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4898), 11-120 vr.

Dördüncü nüsha, İstanbul'daki Ragıp Paşa Kütüphanesinin 1451 numaralı kısmına kayıtlı olan el yazmasının 119-182 sayfaları arasındaki bölümüdür. Eser bu nüshada Gazzâlî'ye nispet edilmiştir. Nüshanın hicri 1139 yılında vakfedildiğine dair bir tarih bulunmaktadır. Eserde herhangi bir ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Beşinci nüsha, İstanbul'daki Ragıp Paşa Kütüphanesinin 875 numaralı kısmına kayıtlı olan nüshadır. Eser bu nüshada İbn Sînâ'ya nispet edilmiştir. Bu nüshanın temellük kaydına göre eserin İsmail Asım Çelebizade adlı zatın kütüphanesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Temellük tarihi hicri 1163'tür.

Altıncı nüsha, İstanbul'daki Ragıp Paşa Kütüphanesinin 1461 numaralı kısmına kayıtlı olan nüshadır. Nüshanın hicri 1170 yılında vakfedildiğine dair bir tarih bulunmaktadır. Eserde herhangi bir ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Yedinci nüsha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesine 3072 numara ile kayıtlı olan 63 varaklı nüshadır. Yazmada eserin aidiyetiyle ilgili herhangi bir bilgi, istinsah tarihi veya ferağ kaydı bulunmamaktadır. Her ne kadar el yazmasının başlangıcında eserin

¹³ Derviş Çelebî veya Halebî-zâde Derviş Mehmed Çelebî olarak anılan bu zat Osmanlı dönemi şairlerinden olup Fatih Sultan Mehmet'inde hocasıdır. Ahmet Yesevi Üniversitesi, "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü" ([Erişim 12.12.2023](#))

Gazzâlî'ye ait olduğunu belirten bir yazı var olsa da o ibarenin sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır.

Sekizinci nüsha, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesine 2874 numara ile kayıtlı olan nüshadır. Yazmada eserin aidiyetiyle ilgili herhangi bir bilgi, istinsah tarihi veya ferağ kaydı bulunmamaktadır. Eser 52-108 varak aralığında bulunmaktadır. 2874 numaralı kısma kayıtlı olan nüshanın ilk kısımlarında olan diğer eserlerden hareketle *Me'âricü'l-kuds* adlı eserin müstensih Şehri Emin Efendizade es-Seyyid Muhammed Reşad tarafından 1322/1904 tarihinde istinsah edildiği görülmektedir. Bu nüsha ile yukarıda bahsettiğimiz İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesine 3072 numara ile kayıtlı olan nüsha ya aynı yerden istinsah edilmiştir ya da biri bir diğerinden istinsah edilmiştir. Zira her iki nüshanın derkenar notları aynıdır.

Dokuzuncu nüsha, Ankara Milli Kütüphane, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonuna [26 Hk 19] numara ile kayıtlı olan 63 varaklı nüshadır. Bu nüshada herhangi nispet veya ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Onuncu nüsha, İstanbul'da bulunan Köprülü Kütüphanesinin Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonunda bulunan 726 numaralı ile kayıtlı olan 84 varaklı nüshadır. Bu nüshada herhangi bir nispet veya ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Yukarıda görüldüğü üzere söz konusu eser, el yazmalarının bazısında Gazzâlî'ye,¹⁴ bir tanesinde İbn Sînâ'ya¹⁵ nispet edilirken diğer bazılarında ise herhangi bir müellife nispet edilmemiştir. El yazmalarının çoğunda bu eserin Gazzâlî'ye nispet edilmesi, doğal olarak eserin ona ait olduğunu gösteren kanıtlardan biri olarak kullanılmıştır. Zira

¹⁴ Gazzâlî, *Mearicü'l Kuds ve Medaricü'n-Nefs* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa, 850), 1-112 vr.; Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici'l-Üns* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4898), 11-120 vr.; Gazzâlî, *Mearicü'l Kuds ve Medaricü'n-Nefs* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1451), 119-182 vr.; Gazzâlî, *Meâricü'l Kuds ve Medaricü'n-Nefs* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1461),

¹⁵ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Meâricü'l-kuds fî Medârici Marifeti'n-nefs* (İstanbul: Ragıp Paşa Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 875), 124 vr.

günümüzde bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu iddia edenlerin en güçlü delili de el yazmalarındaki bu nispetlerdir. Bu sebeptendir ki *Meâricü'l-kuds*, ilk defa 1927 yılında el yazmalarından hareketle Muhyiddin Sabri el-Kürdî tarafından Mısır'da neşredildikten sonra Gazzâlî'ye nispeti yaygınlık kazanmıştır. Lakin bir eserin aidiyetinin tespitinde sadece el yazmalarına dayanılarak hüküm verilmesi eserin aidiyetini tespit etmek için yeterli değildir. Çünkü geçmiş dönemde eserlerin istinsahı resmi olarak kontrol altında olmadığı için müstensihlerin bireysel tercihlerde bulunması mümkündür. Ayrıca İbn Sînâ'nın müellif olarak gösterildiği nüshada İbn Sînâ'ya yapılmış olan nispet, bariz bir şekilde müstensih hatasıdır. Zira eserin içinde İbn Sînâ'nın ölümünden sonra yazılmış kitaplardan alıntılar bulunmaktadır. Bu sebeple diğer nüshalarda Gazzâlî'ye yapılmış nispetlerinde müstensihlerden kaynaklı hata barındırması ihtimal dahilindedir. İfade ettiğimiz bu husus ile diğer birçok nüshada eserin müellifinin belirtilmemesi¹⁶ bu eserin aidiyetinde bir problem olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

1.2. Gazzâlî'nin Felsefe Eleştirilerinin Etkilerini Azaltmak

Müteahhirûn kelâm döneminin en etkin şahsiyetlerinden biri olan Gazzâlî'nin kendi döneminde başlayıp günümüze kadar süren büyük etkisi olmuştur. Gazzâlî, kendi döneminde Şîî Bâtînî düşünceye karşı Sünnî akideyi güçlendirmek için mücadele etmiştir. Onun felsefeye yönelik eleştirilerinin sebebi, felsefecilerin Neo-Platoncu felsefe doğrultusunda kurgulanan Fatımî hilâfetinin ideolojisi olan İsmâîlîlik düşüncesine kaynaklık yapmasından dolayıdır.¹⁷ Çünkü Gazzâlî, dinin en

¹⁶ Ankara: Milli Kütüphane, Eskişehir İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu [26 Hk 19] 63 vr.; İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmet Paşa koleksiyonu, 726), 84 vr.; *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici Ma'rifeti'n-Nefs* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Koleksiyonu, 2856), 68 vr.

¹⁷ Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtiniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Müessetü Dari'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1970), 18; Gazzâlî, *el-Munkız Mine'd-Dalâl*, 41; İlhan Baran, *Büyük Selçuklu ve Eyyubilerde Siyaset Merkezli Sünnî Faaliyetler* (İstanbul: Siyer Yayıncılık, 2020), 159.

temel esasları olan ulûhiyet,¹⁸ nübüvvet¹⁹ ve ahiret²⁰ konularında Bâtnîlerin temel dayanak noktalarının filozoflar olduğunu fark etmiştir. Gazzâlî'nin filozoflara ve Bâtnîlere aldığı bu cephe kendi döneminde ve sonraki dönemlerde bu grupların görüşlerinin yayılmasının engellenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Nitekim onun genelde felsefeyi, özelde ise felsefî düşünceyi İslam dünyasına en iyi aktarıp revize eden Fârâbî (öl. 339/950) ile İbn Sînâ'yı (öl. 428/1037) eleştirmek için telif ettiği *Tehâfütü'l-felâsife* ile kendi otobiyografisi olmasına rağmen onlara yönelik birçok eleştiri barındıran *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eserleri hem ilim çevrelerinde hem de toplum nezdinde büyük etki ve yankı uyandırmıştır.

Konu bağlamında ele aldığımız *Meâricü'l-kuds*²¹ adlı esere baktığımızda eser Bâtnîlerin ve felsefecilerin sürdürdüğü Neo-Platoncu çizginin izlerini barındırmaktadır. Bu sebeple *Meâricü'l-kuds* adlı eser günümüzde Gazzâlî'nin kendisiyle çeliştiği şeklindeki eleştirilerin temel dayanaklarından biri haline gelmiştir.²² Bu eserin muhtevası bazı ilim adamları tarafından Gazzâlî'nin kendisiyle çeliştiği²³ hatta Neo-Platoncu bir şahsiyet olduğu söylemlerine sebebiyet vermiştir.²⁴ Hatta bu kitap Gazzâlî'nin filozofları eleştirmesine rağmen eleştirdiği görüşleri

¹⁸ Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtniyye*, 40.

¹⁹ Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtniyye*, 42.

²⁰ Gazzâlî, *Fedâihu'l-Bâtniyye*, 46.

²¹ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds, Meâricü'l Kuds fi Medârici Marifeti'n-Nefs* (Beirut: Darü'l Âfâki'l-Cedide, 1975), 164. Çalışma boyunca *Meâricü'l-kuds* adlı eserin bu nüshası kullanılacaktır. Lakin eserin Gazzâlî'ye nispetini kabul etmediğimizden dolayı eserin müellifi 'Gazzâlî (?)' şeklinde gösterilecektir.

²² Bk. İbrahim Halil Dündar, "Gazzâlî'nin Vahiy Anlayışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016), 185-203.

²³ Fatih Toktaş, *İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 157, 163.

²⁴ Bk. M. Abid el-Cabiri, "Gazzâlî Düşüncesinin Temel Unsurları ve Çelişkileri", çev. Mesut Okumuş, *AÜİFD* 44/1 (2003): 399-413.

kendisinin de kabul ettiğinin delili olarak gösterilmektedir.²⁵ Çünkü bu eserde savunulan görüşler temelde Gazzâlî'nin diğer kitaplarında karşı koyduğu ve sert eleştirilerini yönelttiği temel meselelerdir.²⁶ Bu sebeple *Meâricü'l-kuds*'te savunulan fikirlerden dolayı aslında Gazzâlî'nin filozoflara yönelttiği eleştirilerinde tutarlı olmadığı ve haksız eleştiriler yaptığı algısının devam etmesi için bu kitap ona cephe almış ilim adamları tarafından gündemde tutulmuştur. Bu durum Gazzâlî'nin yaptığı felsefe eleştirilerinin etkisini kırmak için kullanıldığı gibi kitabın Gazzâlî'ye nispetinin kabulünü de yaygınlaştırmıştır.

1.3. *İhyâu ulûmi'd-dîn*'den Yapılan Alıntıyla Başlaması

Meâricü'l-kuds adlı eserin Gazzâlî'ye nispetinin kabul edilmesinin sebeplerinden bir diğeri, eserin Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserinden yapılan alıntıyla başlaması olabilir.²⁷ Zira girişteki ilk alıntının *İhyâu ulûmi'd-dîn* adlı eserden yapılmış olmasının sebebi *İhyâ*'nın avam ve havas arasındaki şöhretinden olduğu düşünülmektedir. Çünkü eserin Gazzâlî'nin popüler kitaplarından alıntılarla başlaması ona ait olduğu hissini uyandırmıştır. El yazmalarındaki nispetlerle birlikte Gazzâlî'den yapılan bu alıntılar ilk bakışta eserin ona ait olduğu izlenimini oluşturmaktadır. Bu durumun aynı şekilde geçmiş dönemdeki müstensihler ile günümüzdeki araştırmacıları, eseri ona nispet etme geleneğini devam ettirmelerine sebebiyet vermesi de mümkündür. Lakin bu tür karinelerin ise bir eserin aidiyetinin tespiti için yeterli olmadığını yakın zamanda kaleme aldığı *Tahrif ve Tashih* adlı eserinde Hayri Kaplan delillendirmektedir.²⁸

1.4. Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı Taklit Ettiği İddiaları

Gazzâlî, âlimleri incelerken Ehl-i sünnet, filozoflar veya yabancı kültürden olması arasında fark gözetmeksizin şahıslara değil ifade ettiği

²⁵ Bk. Jules Janssens, *Ibn Sînâ and his influence on the arabic and latin world (Le Ma'ârij Al-Quds Fî Madârij Ma'rîfat Al-Nafs: Un Élément-Clé Pour Le Dossier Ghazzâlî-Ibn Sînâ?)* (USA: Routledge Taylor & Francis Group, 2016).

²⁶ Bk. İfade edilen bu görüş farklılıkları 2.3. başlığındaki *Eserde Bulunan Fikirlerin Gazzâlî'nin Görüşleriyle Uyuşmaması* adlı bölümde detaylı bir şekilde karşılaştırılmıştır.

²⁷ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 877-879.

²⁸ Bk. Hayri Kaplan, *Tahrif ve Tashih* (Ankara: Ankara Kalem Neşriyat, 2021).

görüŖlere odaklanmıŖtır. Bu sebeple o, kendisinden önceki ilmi mirası inceleyip tevarüs ettiği bu birikimi İslam'ın temel dinamiklerine uygun olarak süzgeçten geçirerek yeniden düzenlemiŖtir. Gazzâlî, bu hakikati Ŗöyle ifade etmektedir:

“Buna göre akıllı kiŖi, öncelikle gerçeği öğrenir. Sonra söylenen söze bakıp düŖünür. Eğer söylenen söz gerçek ve hak ise kabul eder. Gerçeđi dile getiren kimsenin hak tarafından mı yoksa batıl tarafından mı olduğuna bakmaz. Hatta kimi zaman altının toprakla karıŖmıŖ bir hâlde bulunduğu bilinciyle hareket ederek sapkınların sözleri arasına karıŖmıŖ gerçeği bulup çıkarmaya çalıŖır.”²⁹

Gazzâlî'nin Müteahhirûn döneminin baŖlatıcısı olarak kabul edilmesinin sebeplerinden birisi, kendinden önceki ilmi mirası tevarüs ettikten sonra bunlardan hareketle metodik eleŖtiriler ile yeni açılımlar yapabilesidir.³⁰ Bu noktadan hareket ettiğimizde *Meâricü'l-kuds* adlı eserde -ileride göstereceğimiz üzere- hiçbir değişiklik yapılmadan onlarca sayfalık birebir alıntı bulunmaktadır. Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan eserlerde Ŗu ana kadar böyle bir üslup tespit edilememiŖtir. Günümüzde eserin Gazzâlî'ye nispetinin genel kabul görmesinin sebeplerinden biri de Gazzâlî'nin isim vermemesine rağmen birçok noktada İbn Sînâ'yı taklit ettiği iddialarından kaynaklanmaktadır. Zira *Meâricü'l-kuds* İbn Sînâ'nın Gazzâlî üzerindeki etkisini göstermek için kullanılmaktadır.³¹ Bu tür iddialar ise eserin içindeki İbn Sînâ'dan yapılan birebir alıntılarının normal karŖılanmasına sebebiyet vermiŖtir. Halbuki Gazzâlî'nin en önemli vasıflarından biri onun kendinden önceki ilmi mirası süzgeçten geçirdikten sonra yeniden kurgulamasıdır. Dolayısıyla bu iddialar, Gazzâlî'nin önemli vasıflarından biri olan eleŖtirel metot anlayıŖının göz ardı edilmesinden kaynaklanmış olabilir. Öte yandan meselenin

²⁹ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 83.

³⁰ Terkan, *ÇatıŖmanın Dinamikleri: Din ve Felsefe UzlaŖmađı Üzerine*, 92; Hulusi Arslan, *Kelam Tarihi ve Ekolleri* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 224, 227.

³¹ Bk. Jules Janssens, *Ibn Sînâ and his influence on the arabic and latin world (Le Ma'ârij Al-Quds Fî Madârij Ma'rîfat Al-Nafs : Un Élément-Clé Pour Le Dossier Ghazzâlî-Ibn Sînâ?)* (USA: Routledge Taylor & Francis Group, 2016).

anlaşılması açısından Gazzâlî hakkında bu tarz iddiaların olduğu eserlerinden örneklere bakmakta fayda vardır.

Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l-felâsife* eserinin İbn Sînâ'nın Farsça yazılmış *Dânişnâme-i 'alâî'* adlı eserinin Arapça tercümesi olduğuna dair birtakım iddialar bulunmaktadır.³² Bu husustaki delil ise *Makâsıdu'l-felâsife* ile İbn Sînâ'nın başta *Dânişnâme-i 'alâî'* olmak üzere bazı eserleri arasında benzerliklerin bulunmasıdır. Lakin bu iddia eserin yazılış amacının gözden kaçırılmasından kaynaklı olabilir. Çünkü bilindiği gibi Gazzâlî, *Makâsıdu'l-felâsife* adlı eserini filozofların amaçlarının ne olduğunu tespit etmek için yazdığını ifade etmektedir.³³ Bu sebeple *Makâsıdu'l-felâsife*'de İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i 'alâî'*³⁴ veya diğer eserleriyle benzerlikler bulunması doğal bir durumdur. Çünkü Gazzâlî'nin amacı filozofların kitaplarından onların amaçlarını objektif bir şekilde tespit etmektir. Buna rağmen *Makâsıdu'l-felâsife* adlı eserde *Dânişnâme-i 'alâî'*den veya İbn Sînâ'nın diğer eserlerinden birebir sayfalarca alıntılar yapılmamıştır.³⁵ *Makâsıdu'l-felâsife*'de yapılan şey filozofların fikirlerini onların kitaplarından hareketle yaptıkları sıralama ve düzen içerisinde objektif bir şekilde özetleyip açıklamaktır. Bu husus ise Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı taklit ettiği iddialarını ispatlamak için kullanılmaktan oldukça uzaktır.

Gazzâlî'nin mantık kitaplarını yazarken İbn Sînâ'nın mantık kitaplarıyla bazı noktalarda benzerlikler barındırması Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı birebir taklit ettiğini göstermez. Ayrıca mantık ilkelerinin değişmezliği âlimler arasındaki benzerliklerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Son dönemde birçok yazar tarafından ifade edilen Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı mantık konusunda birçok noktada taklit ettiği iddiası, mantık ilminin bu yönünü ve ilim yolculuğunun kümülatif yönünü göz ardı

³² Seyyid Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, çev. Ali Ünal (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985), 185; Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 26; İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'alâî'*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Murat Demirkol (İstanbul: YEK, 2013) 22-23. Giriş İçerisinde.

³³ Gazzâlî, *Makâsıdu'l-felâsife*, thk. Mahmud Beycu (Dimeşk: Matbaatu'l-Sabah, 2000), 10.

³⁴ İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'alâî'*, ed. Gürbüz Deniz, çev. Murat Demirkol (İstanbul: YEK, 2013).

³⁵ Krş. Gazzâlî, *Makâsıdu'l-felâsife*.

etmelerinden kaynaklıdır.³⁶ Zira Gazzâlî; *Mihakku'n-nazar, Mi'yâru'l-ilm ve el-Kistâsü'l-müstakim* adlı eserlerini yazarak filozofların mantık kuralları hususunda hataya düştükleri mevzuları tashih etmeye çalışmıştır. İslam tarihinde yazılmış mantık kitaplarına baktığımızda mantık ilkelerinin değişmezliğinden dolayı birçok noktada kitaplar birbirinin aynısıdır. Tarihsel süreçte Mantık kitaplarında yapılan işlemler konuyu genişletme, özetleme veya ele alınan meselelerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak olmuştur.³⁷

Gazzâlî, bazı eserlerini yazarken esinlendiği veya süzgeçten geçirerek yeniden kurguladığı eserlerde bile *Meâricü'l-kuds* adlı eserde görüldüğü gibi birebir hiç değiştirmeden sayfalarca alıntılama şeklinde bir tarzı tercih etmemiştir. Örneğin Gazzâlî, *Fedâihul-bâtiniyye* kitabını³⁸ Bâkillânî'nin *Keşfü'l-esrâr ve Hetkü'l-estâr* adlı eserinden esinlenerek yazdığını bizzat kendisi ifade etmektedir.³⁹ Buna rağmen *Keşfü'l-esrâr ve Hetkü'l-estâr* adlı eserden⁴⁰ birebir alıntılar yerine verilmek istenen temel düşünceyi alıp metni yeniden inşa etmiştir.⁴¹ Başka bir örnek de şudur: Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-din* adlı eserini Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Riâye li hukûkillâh* adlı eseri ile Ebu Talib el-Mekki'nin *Kitû'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-*

³⁶ Bk. Mesut Okumuş, "Gazzâlî'nin Kur'an Yorumlarına İbn Sînâ'nın Etkileri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 13/3-4 (2000), 341-353. Bekir Karlığa, "İbn Sînâ'nın Etkileri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/346; İbn Teymiyye, *Kitabu'r-redd ale'l-matikiyyîn*, thk. Abdulmamid el-Kıbtî (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 2006), 56.

³⁷ İbrahim Emiroğlu, "Mantık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/21.

³⁸ Bk. Gazzâlî, *Fedâihul-Bâtiniyye*, thk. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Müessesetü Dari'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1970).

³⁹ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, 591.

⁴⁰ Bk. Bâkillânî, *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr* thk: İbrahim bin Muhammed el-Beyhi-Ahmed bin Abdurrahman (Demmam: Dar'ül-İbni'l-Cevzi, 2021).

⁴¹ Krş. Geniş bilgi için Gazzâlî'nin *Fedâihul Bâtiniyye* adlı eseri ile Bâkillânî'nin *Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr* eserleri karşılaştırılarak bakılabilir.

maḥbûb ve vaşfi tarîki'l-mürîd ilâ maḳâmi't-tevhîd adlı eserinden esinlenerek yazdığı bilinmekle beraber sayfalarca birebir alıntı bulunmamaktadır.⁴²

Sonuç olarak günümüzde Gazzâlî'nin İbn Sînâ'yı isim vermeden takip ve taklit ettiği iddiaları, *Meâricü'l-kuds*'ün genel bir temayül olarak ona nispet edilmesine sebep veren etkenlerden biri olmuştur. Çünkü bu iddialar, eserde İbn Sînâ'dan yapılan alıntılarının normal olarak karşılanmasına sebebiyet vermiştir.

2. Eserin Gazzâlî'ye Ait Olmadığını Gösteren Deliller

Her âlimin kendine has bir metodolojisi, mevzuları işleyiş tarzı ve düşüncesini üzerine kurduğu temel bir fikri vardır. Bu sebeple âlimler mücbir bir sebep olmadıkça genellikle kendi üsluplarından vazgeçmezler. Çünkü her âlim, kendisine has özellikleri ile diğer âlimlerden ayrılmaktadır. Bu durumun eserlerin aidiyetinin tespitinde ipucu verebileceği kanaatindeyiz. Gazzâlî'nin de gerek itikadi gerek diğer ilmi meselelerde kullandığı bir üslubunun, takip ettiği bir metodolojisinin ve temel bir düşüncesinin olduğu rahatlıkla görülmektedir. Bu sebeple *Meâricü'l-kuds* adlı eserin aidiyetinin tespiti için onun muhtevasının ve üslubunun Gazzâlî'nin eserlerinden farklılık arz edip etmediği aşağıda irdelenecektir.

2.1. Gazzâlî'nin Eserlerinde *Meâricü'l-Kuds*'a Atıf Yapılmaması

Gazzâlî birçok ilmî alanda eser vermesinden dolayı geniş bir fikri perspektiften meseleleri ele almaktadır. Bu sebeple o, eserlerini telif ederken işleyeceği konunun bir alt yapıya ihtiyacı varsa veya eğer konu eserin içinde ele alınması gereken temel meselelerden biri değilse küçük bir giriş yaptıktan sonra o meseleyi daha geniş bir şekilde ele aldığı diğer eserlerine atıfta bulunmaktadır.⁴³ Bu üslubunu bütün temel eserlerinde yapmaktadır. Nitekim Gazzâlî; *el-İktisâd fi'l-i'tikad* adlı eserinde *Mihakkü'n-*

⁴² Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 129; Bilal Saklan, "Ḳutü'l-ḳulûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/502.

⁴³ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 121-123; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad* (Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 18.

nazar⁴⁴ ve *Tehâfütü'l Felâsife'ye*;⁴⁵ *el-Münkız mine'd-dalâl*⁴⁶ adlı eserinde *Faysalu't-tefrika*, *Huccetü'l-hak*, *Mufassilu'l-hilaf*, *ed-Dercü'l-merkûm bi'l-cedâvil*,⁴⁷ ve *Kimyayı Saadet ve Kıstasu'l-mustakîm'e*;⁴⁸ *Mişkâtü'l Envar* adlı eserinde ise *Kıstasu'l-mustakîm'e*;⁴⁹ *Tehâfütü'l Felâsife* adlı eserinde *Mi'yâru'l-ilm*⁵⁰ ve *Kavâ'idul-akâid'e*;⁵¹ *İhyâu ulûmi'd-din* adlı eserinde *Fedâihul-Bâtiniyye'ye*;⁵² *Mizânü'l-amel* adlı kitabında *Mi'yâru'l-ilm'e*;⁵³ *İlcâmü'l-avâm an İlmil-kelâm* adlı kitabında *Cevahiru'l-Kur'an*⁵⁴ ile *el-Mağşadu'l-esnâ fi şerhi (me'ânî) esmâ'illâhi'l-hüsnâ'ya*,⁵⁵ *Esâsü'l-Kıyâs* adlı eserinde ise *el-İktisâd fi'l - i'tikâd*, *el - Kistâsü'l-müstakim*, *Mihakkü'n-nazar*, *Mi'yâru'l-ilm*, *Şifâü'l-galil fi beyâni's-sebehi ve'l-muhil ve mesâliki't-talil ve el-Mebâdi' ve'l-gâyât mi ne'l-hilâfiyyât* adlı eserlerine atıfta bulunmaktadır.⁵⁶

Yukarıda gösterdiğimiz üzere Gazzâlî'nin genel üslubu, kendi eserleri içerisinde birbirine atıfta bulunmaktadır. Bununla birlikte tespit edebildiğimiz kadarıyla Gazzâlî, hiçbir eserinde *Meâricü'l-kuds* adlı esere atıfta bulunmamıştır. Ayrıca bu eserden de onun herhangi bir eserine atıfta bulunulmamıştır. Bu durumun ise eserin aidiyetinin tespiti hakkında tek başına kesin hüküm vermek için yeterli olmadığını kabul etmekle birlikte eserin aidiyetini tespit etmek için önemli bir işaret

⁴⁴ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, 18.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, 63.

⁴⁶ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 77.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 121-123.

⁴⁸ Gazzâlî, *el-Münkız mine'd-Dalâl*, 205.

⁴⁹ Gazzâlî, *Mişkâtü'l Envar*, çev. Asım Cüneyd Köksal (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), 55.

⁵⁰ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 11.

⁵¹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 47.

⁵² Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, 591.

⁵³ Gazzâlî, *Mizânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Darul-Mearif, 1964), 179.

⁵⁴ Gazzâlî, *İlcâmül-avâm an İlmil-kelâm* (Beyrut: Daru'l-Minhac, 2017), 91.

⁵⁵ Gazzâlî, *İlcâmül-avâm an İlmil-kelâm*, 99.

⁵⁶ Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs*, ed. Hasan Hacak, çev. Bayram Pehlivan (İstanbul: YEK, 2019), 13. Giriş kısmı içinde.

olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple bu husus bize göre eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını gösteren delillerden biridir.

2.2.Eserin Klasik Eserler ile Tabakât Kaynaklarında Bulunmaması

Eserlerin aidiyetini tespit etmek için kullanılan yöntemlerden biri de klasik eserler ile tabakât literatürünü incelemektir. Zira bu minvalde yazılmış eserlerde alimlerin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgiler bulmak mümkündür. Bu bağlamda tabakât yazarlarından Gazzâlî'ye tarihsel olarak en yakın olan İbn Hallikân (öl. 681/1282), *Vefeyâtü'l-Âyân*'da Gazzâlî'nin birçok eserini zikretmesine rağmen bu esere atıfta bulunmamıştır.⁵⁷ Zehebî (öl. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde Gazzâlî'nin eserlerinden ve bu eserlerden dolayı birçok âlimin onun hakkındaki eleştirilerine yer vermektedir. Bu eleştirilerin içinde bu kitap hakkında veya bu kitabın muhtevasını ilgilendiren herhangi bir eleştiri bulunmamaktadır.⁵⁸ Örnek olarak Ebû Bekr et-Turtûşî (öl. 520/1126), Gazzâlî'nin *İhyâ* kitabında Hz. Peygamber'e (s.a.s) yalan sözler isnat ettiğini ve yeryüzünde bu kitaptan daha fazla yalan barındıran bir kitap olmadığını ifade etmektedir.⁵⁹

İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Gazzâlî'yi en çok eleştiren âlimlerden biridir. O, mantık ilminin Aristo ve takipçilerinin yolu olduğunu, Gazzâlî'nin ise beşinci asrın sonu ile altıncı asrın başlarında ilk defa bu ilmi usûlu'd-dine ve fıkha temel yaptığını ifade etmektedir. O, Gazzâlî'nin "Mantık bilmeyen kişi, bildiklerinden emin olamaz."⁶⁰ ifadesini eleştirmekle birlikte Gazzâlî'nin kendi sistemini felsefecilerin sistemi üzerine kurduğunu ifade ederek onu eleştirir. Nitekim ona göre Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envar* adlı eserini mühlidlerin usulleri üzerine kurmuştur.⁶¹

⁵⁷ İbn Hallikân. *Vefayâtü'l-Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1978trz), 4/217-218.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Daru'l Hadis, 2006), 14/ 267-279.

⁵⁹ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/273.

⁶⁰ Gazzâlî, *Mustasfâ*, thk.Muhammed Abdusselam Abduşşafi (Beyrut:Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 10.

⁶¹ İbn Teymiyye, *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl muvâfakatu sahîhi'l-menkûl li sarîhi'l makul*, çev. Abdullah Ademoğlu (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2021), 326.

Bunun yanında İbn Teymiyye, Gazzâlî'nin *İhyâ*,⁶² *Tehâfütü'l Felâsife*,⁶³ *Mustasfâ*, *Mihakku'n-nazar*, *Mi'yâru'l-ilm*⁶⁴, *el-Kıstasu'l-mustakîm*⁶⁵ ve daha birçok eserini zikrederek eleştiriye tabi tutmaktadır. İbn Teymiyye açısından eleştiriye müsait çok sayıda husus içeren *Meâricü'l Kuds* gibi bir eser o dönemde Gazzâlî'ye nispet edilmiş olsaydı mutlaka onun tarafından yoğun eleştiriye tabi tutulurdu.

Tâceddin es-Sübki (öl. 771/1370), *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* adlı eserinde Gazzâlî'nin eserlerinin listesini vermektedir.⁶⁶ Bu eserlerin içerisinde *Meâricü'l-kuds* adlı eser bulunmamaktadır. Kâtib Çelebi'nin (öl. 1067/1657) ansiklopedik eseri olan *Keşfü'z-zunûn*'da da aynı şekilde Gazzâlî'nin birçok eseri hakkında bilgi bulunmasına rağmen bu eser hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁷ Muhammed Murtaza ez-Zebîdî (öl. 1205/1791), *İthâfü's-sâdeti'l-müttaķin bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* adlı kapsamlı eserinde aynı şekilde Gazzâlî'nin eserlerinin listesini vermekle birlikte böyle bir eserin varlığı noktasında herhangi bir şey söylememektedir.⁶⁸

Ölümünden sonraki asırlarda Gazzâlî'ye ve onun birçok eserine atıf yapılmasına rağmen *Meâricü'l-kuds* adlı eserden haberdar olmayan âlimleri çoğaltmak mümkün olmakla birlikte Birgül Bozkurt'un *Endülüs'te Gazzâlî Algısı* adlı çalışmasını zikretmemiz konunun anlaşılması için yeterli olacaktır. Özellikle Endülüs coğrafyasını zikretmemizin sebebi bu

⁶² İbn Teymiyye, *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl muvâfakatu sahîhi'l-menkûl li sarîhi'l makul*, 236.

⁶³ İbn Teymiyye, *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl muvâfakatu sahîhi'l-menkûl li sarîhi'l makul*, 333.

⁶⁴ İbn Teymiyye, *Kitabu'r-redd ale'l-matkiyyiîn*, 56.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *Kitabu'r-redd ale'l-matkiyyiîn*, 56.

⁶⁶ Tacüddin Sübkî, Abdulvehhâb b. Alî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdulfettâh Muhammed (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2006), 6/224-227.

⁶⁷ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, tsh. M. Şerafettin Yaltıkaya (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1941), 2/1723-1725.

⁶⁸ Muhammed Murtaza Zebîdî, *İthâfü's-sâdeti'l-müttaķin bi-şerhi esrâri İhyâ'i 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arab, 1994) 1/30-31.

bölgede felsefecilerin yoğunlukta bulunması ve eleştiri kültürünün diğer İslam beldelerine göre daha canlı olmasıdır. Bozkurt, yaptığı kapsamlı çalışmada Endülüs coğrafyasının önde gelen âlimlerinin Gazzâlî'ye ve onun eserlerine yaptıkları atıfları zikretmektedir. Bu âlimler içerisinde İbn Rüşd el-Cedd (öl. 520/1126), Ebu Bekr İbn Arabî (öl. 543/1148), Ebu İshak eş-Şâtıbî (öl. 790/1388), İbn Bâcce (öl. 533/1139), İbn Tufeyl (öl. 581/1185), İbn Rüşd (öl. 595/1198), İbn Arabî (öl. 638/1240), Abdülhak İbn Seb'in (öl. 669/1270), İbn Haldûn (öl. 808/1406), Yehuda Halevi (öl. 535/1141), Musa İbn Meymun (öl. 601/1204), Isaac Albalag (öl. 668/1270), Moise de Narbonne (öl. 763/1362) ve Raimond Martin (öl. 682/1284) gibi önde gelen ilim adamları bulunmaktadır.

Endülüs coğrafyasında adını zikrettiğimiz ilim adamları Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*, *Mekâsîdu'l-felâsife*, *Tehâfütü'l-felâsife ve Fedâihu'l-bâtiniyye*, *Mîzânu'l amel*, *Kitabu'n-nefî ve't-tesviye*, *Kimyau's-saâde*, *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Mişkâtü'l-envâr*, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, *el-Maznûn bihi alâ gayri ehlihî*, *Faysalu't-tefrika*, *Mustasfâ*, *el Maksadu'l-esna*, *Kitabu'l-me'arifu'l-akliyye*, *en-Nefî ve't-tesviye*, *Mesâil Mecmualar*, *Şifau'l galîl*, *el-menhûl* ve *el-Vasît*⁶⁹ isimli eserlerine atıfta bulunmuşlar ve alıntılar yapmışlardır. Veriler, Endülüs coğrafyasının Gazzâlî'den ve onun eserlerinden haberdar olduğunu göstermekle beraber *Meâricü'l-kuds* adlı eserden haberdar olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu hususta söylediklerimizden farklı olarak Frank Griffel, Endülüs sufilerinden olan İbn Seb'in *Meâricü'l-kuds* adlı eseri *Büddü'l-ârif* adlı kitabında Gazzâlî'ye nispet ettiğini iddia etmektedir.⁷⁰ Lakin bu iddia hatalıdır. Nitekim İbn Seb'in atıf yaptığı eser, Gazzâlî'nin *el-Me'arifu'l-akliyye*'sidir. Çünkü *Büddü'l-ârif*'in Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Cârullah Efendi koleksiyonuna 1273 numara ile kayıtlı olan nüshasında *el-*

⁶⁹ Birgül Bozkurt, "Endülüs'te Gazzâlî Algısı, = Perception of al-Ghazali in Andalusia", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 8/1 (2017): 245-309.

⁷⁰ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefi Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer – Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınevi, 2021), 34. Bu iddia herhangi bir araştırma yapılmaksızın sadece F. Griffel delil gösterilerek Türkiye'deki birçok araştırmacı tarafından da sürdürülmüştür.

Me'ârifü'l-akliyye'ye atıf yapıldığı tespit edilmiştir.⁷¹ Nitekim *el-Me'ârifü'l-akliyye* adlı eserin Endülüs coğrafyasında bilindiği tarihi deliller ile de sabittir.⁷² Frank Griffel ile Türkiye'deki birçok araştırmacıyı hataya sürükleyen sebep ise bu eserin sadece matbu nüshası ile yetinip eserin el yazmalarından iddialarını tahkik etmemeleridir. Zira *Büddü'l-ârif*'in en eski el yazmasında geçen eser adı *Me'ârifü'l-akliyye* olmasına rağmen muhakkik Corc Kesurah tarafından hatalı olarak *Meâricü'l-akliyye* şeklinde yazılmıştır.⁷³

Richard Gosche'nin 1858 yılında yayınlanan *Über Ghazalis Leben und Werke* adlı çalışması, Gazzâlî'nin eserleri üzerine yapılan ilk modern çalışma mahiyetindedir. Gazzâlî'nin eserlerinin sıralandığı bu çalışmada söz konusu eser hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁴ Diğer önemli bir çalışma ise Carl Brockelmann'nın *Geschichte der arabischen Litteratur* adlı eseridir. Aynı şekilde bu eserin 1927 yılından önceki baskılarında da söz konusu kitap hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁷⁵ El yazmaları dışında *Meâricü'l-kuds*, ilk defa 1927 yılında Muhyiddin Sabri el-Kürdî tarafından Mısır'da neşredildikten sonra tanınmaya başlamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tarihten önce esere herhangi atıf bulunmamaktadır.

Eski kaynaklarda Gazzâlî'ye ait böyle bir eserden söz edilmemiş olması ve kendisinin de âdeti üzere diğer eserlerine yaptığı atıfları bu

⁷¹ İbn Seb'in, *Büddü'l-Ârif* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Koleksiyonu,1273), 46^a.

⁷² İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzan*, çev., M. Şerafettin Yalçın - Babanzade Reşid (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 70; Bozkurt, *Endülüs'te Gazzâlî Algısı*, 283.

⁷³ Ebû Muhammed Kutbüddîn Abdülhak b. İbrâhîm İbn Seb'in, *Büddü'l-ârif*, thk. Corc Kesurah (Beyrut: Daru'l-Kindi, 1978), 144.

⁷⁴ Bk. Richard Gosche, "Über Ghazalis Leben und Werke", *Philologische und Historische Abhandlungen der Königlich-Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (Berlin: Dümmler, 1859), 239-311; Ayrıca Macdonald, Duncan B., "The Life of al-Ghazali with special reference to his Religious Experiences and Opinions", *Journal of the American Oriental Society*, 20 (1899), 71-132. Adlı çalışmada da söz konusu eser hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁷⁵ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Weimar, 1898), 419-426.

eserde yapmaması, eserin Gazzâlî'ye ait olmadığı ihtimalini güçlendirmektedir. Ne var ki günümüzde bu hususta herhangi bir araştırma yapılmadan sadece bazı el yazmalarından hareket edilmesi, eserin Gazzâlî'ye nispetinin yaygınlaşmasına sebebiyet vermiştir.

2.3. Eserde Bulunan Fikirlerin Gazzâlî'nin Görüşleriyle Uyuşmaması

İlimin kümülatif bir olgu olmasından dolayı âlimlerin birbirinden etkilenmesi ve birbirlerinden kısa alıntılar yapması veya olan bir görüşü geliştirmeleri doğal bir süreçtir. Zira kültür ve medeniyetleri geliştiren şey şüphesiz ki bilgi alışverişidir. Bu bakımdan İslam düşünce tarihi, fetihler ve tercüme yolu ile birçok kültür ile karşılaşmış ve bu karşılaşma sonucu ortaya çıkan bilgiyi kullanarak kendine has bir gelenek oluşturmaya çalışmıştır.

Muhakkik âlimler ise hiçbir zaman görüşler ve gelenekler hakkında toptancı bir şekilde kabul veya ret düşüncesini benimsememişlerdir. Bu âlimlerden biri olan Gazzâlî, bunun en güzel örneğini *el-Munkız mine'd-dalâl* adlı eserinde göstermektedir. Gazzâlî, bu eserde taklitten nasıl uzaklaştığını, hangi grup olursa olsun fikirlerini detaylı inceledikten sonra eleştiriye tabi tuttuğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Ayrıca o, süzgeçten geçirmeden hiçbir bilgiyi almadığını ifade ederek taklit ve intihal yoluyla elde edilen bilgi ve fikirlere karşı durarak bunları yapanları eleştirmektedir.⁷⁷

Gazzâlî, felsefecileri ve felsefeyi kısımlara ayırarak dinin müspet ve menfi bir açıdan bakmadığı kısım, bid'ate düştükleri kısım ile küfre girdikleri kısım olmak üzere üçe ayırmaktadır. Onların küfre düştükleri kısımları da üçe ayıran Gazzâlî, âlemin kıdemi, Allah'ın cüz'iyâtla alakalı bilgisi ve bedenlerin dirilişi meselelerini zikretmektedir.⁷⁸ Gazzâlî'nin yaptığı bu eleştirileri göz önünde bulundurarak eserlerin aidiyetini tespit etmek için önemli kriterlerden biri olan metin içi analizlere geldiğimizde şunları söyleyebiliriz:

⁷⁶ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, çev. Osman Arpaçukuru (İstanbul: Beyan Yayınları, 2018), 4.

⁷⁷ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 85-86.

⁷⁸ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 75.

a. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*'nin sekizinci meselesinde filozofların "Allah için varlık ve mahiyet ayrımı yoktur" görüşünü eleştirerek bu görüşün batıl olduğunu deliller ile ispat etmeye çalışır.⁷⁹ *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ise "Allah için varlık ve mahiyet ayrımı yoktur." görüşü savunulmaktadır. Ayrıca bu kısımda filozofların temel ayırıcı vasıfları olan madde-sûret teorisi de kabul edilmektedir.⁸⁰ Gazzâlî ise bilindiği gibi cevher-araz teorisini savunmaktadır. Nitekim *Tehâfütü'l-felâsife*'nin ilk iki bahsinde alemin ezeliğinin imkânsız olduğu meselesinde madde-sûret teorisi ciddi bir şekilde eleştirilmektedir.⁸¹

b. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*'nin on altıncı meselesinde ise "göklerin nefislerinin bu alemde meydana gelen bütün cüz'ileri bildiği ve levh-i mahfuzla kastedilenin göklerin nefisleri olduğu, bu sebeple de onların bilginin kaynağı olduğu ve onlarla iletişime geçildiğinde bilgilerin elde edileceği" şeklindeki filozofların görüşlerini eleştirerek deliller ile böyle bir şeyin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁸² *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ise ilimlerin semavi nefslerde bulunduğu, insanların istidatları nispetinde gök nefisleriyle iletişime geçip bilgi alabileceği görüşü⁸³ ile feleki ruhların taakkul sahibi olup fiillerinde herhangi bir ihtilaf olmadığı düşünceleri savunulmaktadır.⁸⁴ Aynı şekilde bu konuyla bağlantılı olan faal akıl düşüncesi de *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ispat edilmeye çalışılmaktadır.⁸⁵ Bu durum ise bu düşüncelerin zorunlu bir sonucu olan sudur ve alemin ezeliğini kabul etmeye sebebiyet vermektedir. Nitekim sudur düşüncesinin açık bir şekilde izlenimlerini de kitapta görmek mümkündür.⁸⁶

⁷⁹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 116-118.

⁸⁰ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 164.

⁸¹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 14-56.

⁸² Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 153-160.

⁸³ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 78.

⁸⁴ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 21

⁸⁵ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 78.

⁸⁶ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 86, 52-53, 55-56, 64,

c. Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad* adlı kitabında kudret, ilim, irade, hayat, kelâm, sem' ve basar sıfatlarının zata ilave sıfatlar olduğunu savunarak görüşünü delillendirmeye çalışmaktadır.⁸⁷ *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ise sıfatların zata ilave olmadığı görüşü savunulmaktadır.⁸⁸

d. Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'nin yirminci meselesinde filozofların, bedenlerin dirilmeyeceği görüşü ile Kur'an'da anlatılan ahiret ve ahvali ile alakalı durumların halkın geneline anlatmak için birer sembol olduğu iddialarının batıl olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.⁸⁹ Ayrıca Gazzâlî bedenlerin dirilişini kabul etmedikleri için filozofları, onların özelinde ise İbn Sînâ'nın küfre düştüğünü açık bir şekilde ifade etmektedir.⁹⁰ *Meâricü'l-kuds* adlı eserde ise şeriat tarafından ahiret ve ahvalinin halkın anlaması için ruh ve bedenle olacağı ifade edildikten sonra ilerleyen sayfalarda gerçekte dirilişin ise ruhla olacağı görüşü savunulmaktadır.⁹¹ Ayrıca tespitlerimiz sonucu bu kısım aynı zamanda İbn Sînâ'nın *Şifa* adlı ansiklopedik eserinin *Metafizik* kitabının *Mead* adlı bölümünün birebir alıntısıdır.⁹² Gazzâlî, daha önce zikrettiğimiz gibi *Tehâfütü'l-Felâsife* ile ömrünün son dönemlerinde yazdığı *el-Munkız mine'd-dalâl* kitabında İbn Sînâ'nın dirilişin sadece ruhla olacağı görüşünün doğru olmadığını ispat etmeye çalışmakla beraber onun küfre düştüğünü ifade etmektedir.⁹³ Gazzâlî'nin bir kitabında eleştirdiği ve bu meseleden dolayı tekfir ettiği İbn Sînâ'yı, başka bir eserinde aynı meselenin ele alındığı kısmı ondan alıntılıyıp hiçbir değişiklik yapmadan kullanmasının makul bir yöntem olmadığı aşikârdır. Çünkü Gazzâlî, toplum içerisinde İbn Sînâ'nın kitaplarının ve bu fikirlerinin yaygınlık kazandığını bilmektedir. Nitekim *Tehâfütü'l-Felâsife*'de açık bir şekilde felsefeye yönelik eleştirilerini Fârâbî ve İbn Sînâ üzerinden yapacağını;

⁸⁷ Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, 75.

⁸⁸ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 167.

⁸⁹ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 207-224.

⁹⁰ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 225; Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 57,75.

⁹¹ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 148-153.

⁹² İbn Sînâ, *Metafizik*, thk. Muhittin Macit, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2005), 2/170-178.

⁹³ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, 201.

çünkü onların görüşlerinin halk arasında yaygınlık kazandığını ifade etmektedir.⁹⁴

Yukarıda açıkça ortaya koyduğumuz üzere söz konusu eser, Gazzâlî'nin bütün hayatı boyunca reddettiği ve eleştirdiği en temel görüşleri barındırmaktadır. Bu durum ise bize göre eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını en temel göstergelerinden biridir.

2.4. Eserin Uzun Alıntı ve İntihaller İçermesi

Meâricü'l-kuds adlı eserin İmam Gazzâlî'ye ait olamayacağı hususundaki diğer delilimiz, eserde birçok birebir alıntının bulunmasıdır. Nitekim *Meâricü'l-kuds*'te sırasıyla en fazla İbn Sînâ, Gazzâlî ve Râgıb el-İsfahânî'den birebir alıntılar bulunmaktadır. İlim dünyasında, ilim adamlarının birbirinden etkilenmesi doğal bir durum olmakla birlikte bu eserde karşılaştığımız durum, etkilenmeden ziyade eserin, diğer eserlerden ekseriyetle birebir bazen ise kısmen intihal edilerek derlenmiş olduğu şeklindedir. Böyle bir yöntem ise muhakkik âlimlerde görülmemiş bir durumdur. İfade ettiğimiz intihaller, *Meâricü'l-kuds* ve alıntının yapıldığı eserlerin metinleri ile birebir karşılaştırarak verilecektir. Bu kısımdaki karşılaştırmalarımıza *Meâricü'l-kuds*'ün konu tertibi göz önünde bulundurularak ilk olarak İmam Gazzâlî'den yapılan alıntılar ile başlanacaktır.

2.4.1. Gazzâlî'nin Eserlerinden Yapılan Alıntılar

Birinci Metin Karşılaştırılması

Meâricü'l-kuds adlı eserde bulunan alıntıların gösterileceği bu bölüm, benzerliklerin daha iyi anlaşılması için metin karşılaştırılması şeklinde verilecektir. Bu bağlamda alıntılarının yapıldığı ilk alim olan Gazzâlî'nin eserlerinden örnekler gösterilecektir. İlk örneğimiz şudur: *Meâricü'l-kuds*'un girişindeki "Nefis, Akıl, Kalp ve Ruhla Alakalı Görüşler"⁹⁵ adlı bölüm, Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn* eserinin "Nefis, Akıl, Kalp ve Ruhun Beyanı" bölümünün felsefi olarak yenilenmiş halidir.⁹⁶ Nitekim *Meâricü'l-kuds*'ün "Kalbin Bedendeki Örneklerinin

⁹⁴ Gazzâlî, *Tehâfütü'l Felâsife*, 4-5.

⁹⁵ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 15-18.

⁹⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2005), 877-879.

Açıklaması” adlı bölümü ile *İhyâu ulûmi'd-din*'in “Kalbin Bedendeki Gizli Ordularının Örneklerinin Açıklaması” kısmı büyük oranda benzerlikler barındırmaktadır. Çünkü bu kısım *İhyâu ulûmi'd-din*'de Nefis, Akıl, Kalp ve Ruhun Beyanı” adlı bölüm ile bitişiktir. *İhyâu ulûmi'd-din*'de bir bütün olan bu kısım, parçalanarak *Meâricü'l-kuds*'ün farklı yerlerinde kullanılmıştır.

Meâricü'l-kuds

İhyâu ulûmi'd-dîn

“أما النفس فتطلق بمعنيين: أحدهما أن يطلق ويراد به المعنى الجامع للصفات المذمومة، وهي القوى الحيوانية المضادة للقوى العقلية وهو المفهوم عند إطلاق الصوفية، فيقال: من أفضل الجهاد أن تجاهد نفسك، واليه الإشارة بقول نبينا عليه السلام (أعدى عدوك نفسك التي بين جنبيك) والثاني أن يطلق ويراد به حقيقة الآدمي (١) وذاته فإن نفس كل شيء حقيقته، وهو الجوهر الذي هو محل المعقولات وهو من عالم الملكوت ومن عالم الأمر على ما نبين. نعم تختلف أسماءها باختلاف أحوالها العارضة عليها. فإن اتجهت إلى صوب الصواب ونزلت عليها السكينات الألهية وتواترت عليها نفحات فيض الجود الإلهي فتطمئن إلى ذكر الله عز وجل وتسكن إلى المعارف الإلهية وتطير إلى أعلى أفق الملكية فيقال نفس مطمئنة. قال الله تعالى (يا أيها النفس المطمئنة، ارجعي إلى ربك راضية مرضية)”

“اللفظ الثالث: النفس، وهو أيضاً مشترك بين معان، ويتعلق بغرضنا منه معنيان: أحدهما: أنه يراد به المعنى الجامع لقوة الغضب والشهوة في الإنسان على ما سيأتي شرحه، وهذا الاستعمال هو الغالب على أهل التصوف؛ لأنهم يريدون بالنفس الأصل الجامع للصفات المذمومة من الإنسان، فيقولون: لا بد من مجاهدة النفس وكسرها، وإليه الإشارة بقوله عليه السلام: (أعدى عدوك نفسك التي بين جنبيك) المعنى الثاني: هي اللطيفة التي ذكرناها التي هي الإنسان بالحقيقة، وهي نفس الإنسان وذاته، ولكنها توصف بأوصاف مختلفة بحسب اختلاف أحوالها؛ فإذا سكنت تحت الأمر وزايلها الاضطراب بسبب معارضة الشهوات سميت النفس المطمئنة. قال الله تعالى في مثلها: (يا أيها النفسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارجعي إلى ربِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً)”

Meâricü'l-kuds'ün “Kalbin Bedendeki Örneklerinin Açıklaması” adlı bölümündeki alıntılar devam etmektedir.⁹⁷ Nitekim bu kısım ile Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-din* adlı eserinin “Kalbin Gizli Ordularıyla Beraber Misalleri” adlı kısmı da birebir aynıdır.⁹⁸ Ayrıca kanaatimize göre

⁹⁷ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 97-99.

⁹⁸ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 881-882.

Meāricü'l-kuds'ün Gazzâlî'ye nispet edilmesine sebebiyet veren saiklerden biri de eserin Gazzâlî'den yapılan bu alıntılarla başlamasıdır.

Meāricü'l-kuds

İhyâu ulûmi'd-dîn

<p>"أمثلة القلب مع جنوده وله ثلاثة أمثلة الأول: نقول مثل نفس الانسان في بدنه كمثل وال في مدينته ومملكته فان البدن مملكة النفس وعالمه ومستقره ومدينته، وقواه وجوارحه بمنزلة الصانع والعملة، والقوة العقلية المفكرة له كالمشير الناصح والوزير العاقل، والشهوة له كعبد سوء يجلب الطعام والميرة إلى المدينة، والغضب والحمية له كصاحب الشرطة"</p>	<p>"المثال الأول: أن نقول: مثل نفس الإنسان في بدنه - أعني بالنفس اللطيفة المذكورة - كمثل ملك في مدينته ومملكته، فإن البدن مملكة النفس وعالمها ومستقرها ومدينتها، وجوارحها وقواها بمنزلة الصانع والعملة، والقوة العقلية المفكرة له كالمشير الناصح والوزير العاقل. والشهوة له كالعبد السوء يجلب الطعام والميرة إلى المدينة، والغضب والحمية له كصاحب الشرطة"</p>
--	---

İkinci Metin Karşılaştırılması

*Meāricü'l-kuds'te Gazzâlî'nin eserlerinden alıntılarının olduğu hususunda gösterebileceğimiz ikinci örneğimiz şudur: Meāricü'l-kuds'ün "Ümmühatü'l-fedai'l"⁹⁹ adlı bölümü ile Gazzâlî'nin *Mîzânü'l-amel* adlı eserinde aynı başlık ile¹⁰⁰ olan kısımda sayfalarca birebir alıntı bulunmaktadır. Yapılan bazı eklemeler ise *Mîzânü'l-amel'in* ileride konuyla alakalı olan spesifik bilgilerinin özetlenmiş halidir. Sayfalarca süren bu bilgiler ise birkaç satır ile özetlenerek önceki alıntılarının altında verilmiştir.¹⁰¹*

Meāricü'l-kuds

Mîzânü'l-amel

<p>"امهات الفضائل الفضائل، وان كانت كثيرة، فيجمعها أربع تشمل شعبها وأنواعها، وهي: الحكمة والشجاعة والعفة والعدالة فالحكمة فضيلة القوة العقلية، والشجاعة فضيلة القوة الغضبية، والعفة فضيلة القوة الشهوانية، والعدالة عبارة عن وقوع هذه القوى على الترتيب الواجب فيها، فيها تتم</p>	<p>"بيان أمهات الفضائل الفضائل وإن كانت كثيرة فتجمعها أربعة تشمل شعبها وأنواعها، وهي: المحكمة والشجاعة والعفة والعدالة فالحكمة: فضيلة القوة العقلية والشجاعة: فضيلة القوة الغضبية والعفة: فضيلة القوة الشهوانية. والعدالة: عبارة عن</p>
---	---

⁹⁹ Gazzâlî (?), *Meāricü'l-kuds*, 85-91.

¹⁰⁰ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 264-273.

¹⁰¹ Gazzâlî, *Mîzânü'l-amel*, 274-287

وقوع هذه القوى على الترتيب الواجب، فيها تتم جميع الأمور، ولذلك قيل: بالعدل قامت السماوات والأرض. فلنشرح هذه الأمهات وما يتولد منها وينطوي من الأنواع تحتها

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ، فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا [1]

جميع الأمور ولذلك قيل: بالعدل قامت السماوات والأرض. فلنشرح هذه الأمهات وما يتولد منها وينطوي من الأنواع تحتها

أما الحكمة فعني بها ما عظم الله تعالى في قوله: (ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيراً كثيراً)

Üçüncü Metin Karşılaştırılması

Meâricü'l-kuds'te Gazzâlî'nin eserlerinden yapılan alıntıların birebir olduğu hususunda gösterebileceğimiz üçüncü örneğimiz şudur: *Meâricü'l-kuds* adlı eserin "İlimlere Göre Kalbin Misali"¹⁰² bölümü, Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-din* adlı eserinin "İlimlere Göre Kalbin Misallerinin Açıklaması" bölümüyle bazı eklemeler dışında birebir aynıdır.¹⁰³ Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-din*'de bir bütün olarak ele aldığı bu konular *Meâricü'l-kuds*'ün farklı yerlerinde sıralamanın yeri değiştirilerek yeniden sunulmuştur.

Meâricü'l-kuds

İhyâu ulûmi'd-dîn

"بيان مثل القلب بالإضافة إلى العلوم خاصة

اعلم أن محل العلم هو القلب؛ أعني اللطيفة المدبرة لجميع الجوارح، وهي المطاعة المخدومة من جميع الأعضاء، وهي بالإضافة إلى حقائق المعلومات كالمرأة بالإضافة إلى صور المتلونات؛ فكما أن للمتلون صورة، ومثال تلك الصورة ينطبع في المرأة ويحصل بها كذلك لكل معلوم حقيقة ولتلك الحقيقة صورة تنطبع في مرآة القلب وتتضح فيها، وكما أن المرأة غير وصور الأشخاص غير، وحصول مثالها في المرأة غير، فهي ثلاثة أمور. فكذلك ههنا ثلاثة أمور: القلب، وحقائق الأشياء، وحصل نفس الحقائق في القلب وحضورها فيه."

"مثال القلب بالإضافة إلى العلوم

اعلم أن مثال القلب الذي هو عبارة عن الروح المدير لجميع الجوارح المخدوم من جميع القوى والأعضاء بالإضافة إلى حقائق المعلومات كالمرأة بالإضافة إلى صور المتلونات فكما أن للمتلون صورة ومثالاً لتلك الصورة ينطبع في المرأة ويحصل فيها فكذلك لكل معلوم حقيقة وتلك الحقيقة صورته فتنتبع في المرأة، أعني مرآة القلب، فتنتضح فيه وكما أن المرأة غير وصور الأشخاص غير وحصول مثالها في المرأة غير، فهي ثلاثة أمور ويحتاج إلى أمر رابع وهو نور بواسطته تنكشف الصورة في المرأة وتظهر، فكذلك ههنا أربعة أمور: القلب، وحقائق الأشياء، وحصول نقش الحقائق في القلب وحضوره فيه"

İmam Gazzâlî'den yapılan alıntıları verdiğimiz üç örnekte görüldüğü üzere *Meâricü'l-kuds* adlı eserin yazarı, Gazzâlî'nin

¹⁰² Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 93-97.

¹⁰³ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, 888-892.

eserlerinden bazen hiçbir değişiklik yapmadan bazen ise özetleyip felsefi olarak revize ettikten sonra alıntılar yapmaktadır.

2.4.2. Râğib el-İsfahânî'nin Eserinden Yapılan Alıntılar

Meâricü'l-kuds adlı eserdeki alıntıların yapıldığı ikinci âlimin Râğib el-İsfahânî (öl. 502/1108) olduğu görülmektedir. O'nun *Taḥşilü'n-neş'eteyn ve taḥşilü's-sa'âdeteyn* adlı eserinin on sekizinci babının "Akıl ve Şeriatın Birbirine İhtiyacı Vardır" adlı bölümü¹⁰⁴ ile *Meâricü'l-kuds*'ün "Akıl ve Şeriatın Birbirine İhtiyacı Vardır" adlı bölümü başlıkları ile birlikte birebir aynıdır.

Meâricü'l-kuds

Taḥşilü'n-neş'eteyn

<p>"تظاهر العقل والشرع وافتقار أحدهما إلى الآخر اعلم أن العقل لن يهتدي إلا بالشرع، والشرع لم يتبين إلا بالعقل؛ فالعقل كالأس والشرع كالبناء، ولن يغني أس ما لم يكن بناءً، ولن يثبت بناء ما لم يكن أس. وأيضاً فالعقل كالبصر والشرع كالشعاع، ولن يغني البصر ما لم يكن شعاع من خارج، ولن يغني الشعاع ما لم يكن بصر. فلهذا قال تعالى: (قد جاءكم من الله نور وكتاب مبين. يهدي به الله من اتبع رضوانه سبل السلام ويخرجهم من الظلمات إلى النور بأذنه"</p>	<p>"تظاهر العقل والشرع وافتقار أحدهما إلى الآخر اعلم ان العقل لن يهتدي الا بالشرع، والشرع لا يتبين الا بالعقل، فالعقل كالأس، والشرع كالبناء، ولن يغني أس ما لم يكن بناءً، ولن يثبت بناء ما لم يكن أس. وايضاً فالعقل كالبصر والشرع كالشعاع ولن يغني البصر ما لم يكن شعاع من خارج ولن يغني الشعاع ما لم يكن بصر ولهذا قال الله تعالى: (قد جاءكم من الله نور وكتاب مبين يهدي به الله من اتبع رضوانه سبل السلام ويخرجهم من الظلمات إلى النور بأذنه"</p>
---	---

2.4.3 İbn Sînâ'nın Eserlerinden Yapılan Alıntılar

Birinci Metin Karşılaştırılması

Meâricü'l-kuds adlı eserdeki alıntılarının en fazla yapıldığı alim İbn Sînâ'dır. Bu hususta vereceğimiz ilk örnek şudur: *Meâricü'l-kuds*'ün "Nefis ve Onun Bedene İhtiyacı"¹⁰⁵ adlı bölümü, İbn Sînâ'nın *Ahvâlü'n-nefs* adlı kitabının "Ruh Bedeni Nasıl Ne Zaman Kullanır",¹⁰⁶ "Nasıl Bedenden Müstağni Olur" adlı bölümüyle birebir aynıdır.

¹⁰⁴ Râğib el-İsfahânî, *Taḥşilü'n-neş'eteyn ve taḥşilü's-saâdeteyn* (Beirut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1983), 73-75.

¹⁰⁵ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 101-102.

¹⁰⁶ İbn Sînâ, *Ahvâlü'n-nefs*, thk. Fuad el-Ehvani (Kahire: Darü İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1952), 87-89.

Meâricü'l-kuds

Ahvâlü'n-nefs

<p>"الفصل السادس في بيان أن النفس كيف تستعين بالبدن وكيف تستغني عنه اعلم أن القوى الحيوانية قد تعين النفس الناطقة في أشياء منها أن يورد الحس عليها الجزئيات فيحدث لها من الجزئيات أمور أربعة أحدها: انتزاع النفس الكلليات المفردة عن الجزئيات على سبيل تجريد لمعانيها عن المادة وعن علائق المادة ولواحقها ومراعاة المشترك فيه والمتباين به، والذاتي وجوده، والعرضي وجوده فيحدث للنفس عن ذلك مبادئ التصور عن استعمالها للخيال والوهم"</p>	<p>"الفصل التاسع في بقائها أما أنها لا تموت بموت البدن، فلأن كل شيء يفسد بفساد شيء آخر، فهو متعلق به نوعاً من التعلق؛ وكل متعلق بشيء آخر نوعاً من التعلق، فإذا أن يكون تعلقه به تعلق المكاني في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتأخر عنه في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتقدم له في الوجود الذي هو قبله بالذات لا بالزمان. فإن كان تعلق النفس بالبدن تعلق المكاني في الوجود وذلك أمر ذاتي له لا عرضي، فكل واحد منهما مضاف الذات إلى صاحبه فليس لا النفس ولا البدن بجوهر ولكنهما جوهران"</p>
--	--

İkinci Metin Karşılaştırılması

Meâricü'l-kuds adlı eserde İbn Sînâ'nın eserlerinden alıntılarının olduğu hususunda gösterebileceğimiz ikinci örneğimiz şudur: Meâricü'l-kuds'ün "Nefsin Bekası" adlı bölümünün ikinci sayfasından¹⁰⁷ bölümün sonuna kadar olan kısmı, İbn Sînâ'nın Ahvâlü'n-nefs adlı eserinin dokuzuncu bölümü olan "Bedenin Ölmesiyle Nefis Ölmez" adlı bölümü ile birebir aynıdır.¹⁰⁸

Meâricü'l-kuds

Ahvâlü'n-nefs

<p>"الفصل التاسع في بقائها أما أنها لا تموت بموت البدن، فلأن كل شيء يفسد بفساد شيء آخر، فهو متعلق به نوعاً من التعلق؛ وكل متعلق بشيء آخر نوعاً من التعلق، فإذا أن يكون تعلقه به تعلق المكاني في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتأخر عنه في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتقدم له في الوجود الذي هو قبله بالذات لا بالزمان. فإن كان تعلق النفس بالبدن تعلق المكاني في الوجود وذلك أمر ذاتي له لا عرضي، فكل واحد منهما مضاف الذات إلى صاحبه فليس لا النفس ولا البدن بجوهر ولكنهما جوهران"</p>	<p>"الفصل التاسع في بقائها أما أنها لا تموت بموت البدن، فلأن كل شيء يفسد بفساد شيء آخر، فهو متعلق به نوعاً من التعلق؛ وكل متعلق بشيء آخر نوعاً من التعلق، فإذا أن يكون تعلقه به تعلق المكاني في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتأخر عنه في الوجود، وإما أن يكون تعلقه به تعلق المتقدم له في الوجود الذي هو قبله بالذات لا بالزمان. فإن كان تعلق النفس بالبدن تعلق المكاني في الوجود وذلك أمر ذاتي له لا عرضي، فكل واحد منهما مضاف الذات إلى صاحبه فليس لا النفس ولا البدن بجوهر ولكنهما جوهران"</p>
--	--

¹⁰⁷ Gazzâlî (?), Meâricü'l-kuds, 118-122.

¹⁰⁸ İbn Sînâ, Ahvâlü'n-nefs, 99-105.

صاحبه، فليس لا النفس ولا البدن بجوهر، لكنهما
جوهران"

Üçüncü Metin Karşılaştırılması

Meāricü'l-kuds adlı eserde İbn Sînâ'nın eserlerinden yapılan alıntıların birebir olduğu hususunda gösterebileceğimiz üçüncü örneğimiz şudur: *Meāricü'l-kuds*'ün "Nübüvvetin Özellikleri" adlı bölümü,¹⁰⁹ İbn Sînâ'nın *Ahvâlü'n-nefs* adlı eserindeki "Nübüvvetin İspatı" bölümünün ilk üç satırı hariç birebir aynıdır.¹¹⁰

Meāricü'l-kuds

Ahvâlü'n-nefs

"خواص النبوة"	"في إثبات النبوة"
للنبوة خواص ثلاث احدها تابعة لقوة التخيل والعقل العملي، والثانية تابعة لقوة العقل النظري والثالثة تابعة لقوة النفس الخاصة الأولى - اعلم أولاً أنه ليس يمكن أن يبرهن على مبادئ العلوم ومقدماتها من العلوم نفسها، فيسلم لنا ههنا أن كل معلول فيجب أن يلزم عن علته حتى يوجد، وأن الحركة السماوية اختيارية، وأن الحركة الاختيارية لا تلزم الا عن اختيار بالغ موجب للفعل، وأن الاختيار للأمر الكلي لا يوجب أمراً جزئياً فانه انما يلزم الأمر الجزئي بعينه عن اختيار جزئي يخصه بعينه، وان الحركات التي بالفعل كلها جزئية فيجب إن كانت اختيارية أن تكون عن اختيار جزئي فيجب أن يكون المحرك لها مدركاً للجزئيات ولا يكون البتة عقلاً صرفاً، بل يكون نفساً تستعمل آلة جسمانية تدرك بها أموراً جزئية ادراكاً إما أن يكون تخيلاً"	ليس يمكننا في تعلم العلوم كلها أن نتحرز عن مصادرة على مقدمات تتبين في علوم أخرى؛ فإن مبادئ العلوم، وخصوصاً الجزئية، تتعرف إما من علوم جزئية غيرها، أو من العلم الكلي الذي يسمى فلسفة أولى؛ فليس يمكن أن يبرهن على مبادئ العلوم من العلوم نفسها. فليس لنا هاهنا أن كل معلول فيجب أن يلزم عن علته حتى يوجد؛ وما دام ممكن الوجود عنها بعد، فليس يوجد. وأن الحركة السماوية اختيارية، وأن الحركة الاختيارية لا تلزم إلا عن اختيار بالغ موجب للفعل. وأن الاختيار للأمر الكلي لا يوجب أمراً جزئياً؛ وأنه إنما يلزم الأمر الجزئي بعينه عن اختيار جزئي يخصه بعينه. وأن الحركات التي توجد بالفعل هي كلها جزئية، فيجب إن كانت اختيارية أن تكون عن اختيار جزئي فيجب أن يكون المحرك لها مدركاً للجزئيات، ولا يكون البتة عقلاً صرفاً، بل يكون نفياً قد تستعمل آلة جسمانية، تدرك أموراً جزئية إدراكاً إما أن يكون تخيلاً"

Meāricü'l-kuds'ün "Nübüvvetin Özellikleri" bölümündeki alıntılar devam etmektedir. Yüz kırk birinci sayfanın son paragrafında ¹¹¹من المعلوم

¹⁰⁹ Gazzâlî (?), *Meāricü'l-kuds*, 135-140.

¹¹⁰ İbn Sînâ, *Ahvâlü'n-nefs*, 114-121.

¹¹¹ Gazzâlî (?), *Meāricü'l-kuds*, 141.

diye başlayan kısım ile İbn Sînâ'nın *Ahvâlü'n-nefs* adlı eserinin "Nefis Tezkiyesi" bölümünün son paragrafı birebir aynıdır.¹¹²

Meâricü'l-kuds

Ahvâlü'n-nefs

"من المعلوم الظاهر ان الأمور المعقولة التي يتوصل إلى اكتسابها بحصول الحد الأوسط بعد الجهل، إنما يتوصل إلى اكتسابها في القياس. وهذا الحد الأوسط قد يحصل على ضربين من الحصول؛ فتارة يحصل بالحدس، والحدس هو فعل الذهن يستنبط به بذاته الحد الأوسط؛ والذكاء قوة الحدس. وتارة يحصل بالتعلم ويتأدى التعليم إلى الحدس، فإن الابتداء ينتهي لا محالة إلى حدوس استنبطها أرباب تلك الحدوث، ثم أدوها إلى المتعلمين، فجائز أن يقع للإنسان بنفسه"

"من المعلوم الظاهر أن الأمور المعقولة التي تتوصل إلى اكتسابها بعد الجهل بها، إنما تتوصل إلى اكتسابها بحصول الحد الأوسط في القياس. وهذا الحد الأوسط قد يحصل بضربين من الحصول: فتارة يحصل بالحدس؛ والحدس هو فعل الذهن يستنبط به بذاته الحد الأوسط؛ والذكاء قوة الحدس. وتارة يحصل بالتعليم؛ ومبادئ التعليم الحدس، فإن الأشياء تنتهي لا محالة إلى حدوس استنبطها أرباب تلك الحدوس، ثم أدوها إلى المتعلمين. فجائز إذن أن يقع للإنسان بنفسه"

Dördüncü Metin Karşılaştırılması

Meâricü'l-kuds adlı eserde İbn Sînâ'nın eserlerinden alıntılarının olduğu hususunda gösterebileceğimiz dördüncü örneğimiz şudur: *Meâricü'l-kuds* adlı eserin "Şekavet ve Saadet" bölümünün yüz kırk sekizinci sayfasından yüz elli üçüncü sayfanın¹¹³ ikinci paragrafının ortalarına kadar olan kısmı, İbn Sînâ'nın *Metafizik* kitabının "Mead" bölümünün yedinci faslının ikinci sayfasından itibaren son iki sayfası hariç birebir aynıdır.¹¹⁴

Meâricü'l-kuds

Metafizik

"فبقول: يجب أن يعلم أن لكل قوة نفسانية لذة وخيراً يخصها وأذى وشرّاً يخصها. مثاله أن لذة الشهوات أن يتأدى إليها من محسوساتها كيفية ملائمة من الحس، وكذلك لذة الغضب الظفر، ولذة الوهم الرجاء، ولذة الحفظ تذكر الأمور الماضية الموافقة، وأذى كل واحد منها ما يصاده ويشترك كلها نوعاً من الشركة في أن الشعور بموافقها وملائمتها هو الخير، واللذة

"فبقول: يجب أن تعلم أن لكل قوة نفسانية لذة وخيراً يخصها وأذى وشرّاً يخصها؛ مثاله أن لذة الشهوة وخيرها أن يتأدى إليها كيفية محسوسة ملائمة من الخمسة، ولذة الغضب الظفر، ولذة الوهم الرجاء، ولذة الحفظ تذكر الأمور الموافقة الماضية. وأذى كل واحد منها ما يصاده ويشترك كلها نوعاً من الشركة في أن الشعور بموافقها وملائمتها هو الخير واللذة الخاصة بها، وموافق كل واحد

¹¹² İbn Sînâ, *Ahvâlü'n-nefs*, 122.

¹¹³ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 148-153.

¹¹⁴ İbn Sînâ, *Metafizik*, 2/170-178.

منها بالذات والحقيقة هو حصول الكمال الذي هو بالقياس إليه كمال بالفعل، فهذا أصل"	الحاصلة بما وموافق كل واحد منها بالذات والحقيقة هو حصول الكمال الذي هو بالقياس إليه كمال بالفعل، فهذا أصل"
--	--

Beşinci Metin Karşılaştırılması

Meāricü'l-kuds adlı eserde İbn Sînâ'nın eserlerinden alıntılarının olduğu hususunda gösterebileceğimiz beşinci örneğimiz şudur: *Meāricü'l-kuds* adlı eserin "İnsan Nefsine Has Kuvvetler" adlı bölümü,¹¹⁵ İbn Sînâ'nın *Ahvâlü'n-nefs* adlı kitabının "Kısaca Nefsani Kuvvelerin Tarifi" bölümünün sayfa altmış üçten altmış yedinin son paragrafına kadar olan kısmı birebir aynıdır.¹¹⁶

Meāricü'l-kuds

Ahvâlü'n-nefs

"أما النفس الإنسانية فتقسم قواها أيضاً إلى قوة عاملة، وقوة عالمة، وكل واحدة من القوتين تسمى عقلاً باشتراك الاسم، فالعاملة قوة هي مبدأ تحريك لبدن الإنسان إلى الأفعال الجزئية الخاصة بالرؤية على مقتضى آراء تخصصها اصطلاحية ولها اعتبار بالقياس إلى القوة الحيوانية النزوعية، واعتبار بالقياس إلى القوة الحيوانية المتخيلة والمتوهمة، واعتبار بالقياس إلى نفسها، وقياسها إلى القوة الحيوانية النزوعية أن تحدث عنها فيها هيئات تخص الإنسان يهياً بما لسرعة فعل وانفعال، مثل: النجل، والحياء، والضحك، والبكاء، وما أشبه ذلك"	"وأما النفس الإنسانية فتقسم قواها أيضاً إلى قوة عاملة، وقوة عالمة. وكل واحدة من القوتين نسى عقلاً باشتراك الام الاسم. فالعاملة قوة هي مبدأ حركة لبدن الإنسان إلى الأفعال الجزئية الخاصة بالرؤية، على مقتضى آراء تخصصها اصطلاحية. ولها اعتبار بالقياس إلى القوة الحيوانية النزوعية، واعتبار بالقياس إلى القوة الحيوانية المتخيلة والمتوهمة، واعتبار بالقياس إلى نفسها. وقياسها إلى القوة الحيوانية النزوعية أن تحدث عنها فيها هيئات تخص الإنسان يهياً بما لسرعة فعل وانفعال، مثل: النجل، والحياء، والضحك، والبكاء، وما أشبه ذلك"
--	--

Altıncı Metin Karşılaştırılması

Meāricü'l-kuds adlı eserde İbn Sînâ'nın eserlerinden alıntılarının olduğu hususunda gösterebileceğimiz altıncı örneğimiz şudur: *Meāricü'l-kuds*'ün "Akl-ı Faalın İspatı"¹¹⁷ bölümünün girişinde bazı eklemeler olmakla birlikte ileriki sayfalarda İbn Sînâ'nın *Kitabün-nefs* eserinin

¹¹⁵ Gazzâlî (?), *Meāricü'l-kuds*, 49-52.

¹¹⁶ İbn Sînâ, *Ahvâlü'n-Nefs*, 63-67.

¹¹⁷ Gazzâlî (?), *Meāricü'l-kuds*, 125-127.

“Nefsimizdeki Akl-ı Faal” adlı bölümündeki birkaç sayfalık kısım birebir aynıdır.¹¹⁸

Meâricü'l-kuds

Kitabün-nefs

"ان النفس الانسانية قد تكون عاقلة بالقوة ثم تصير عاقلة بالفعل وكل ما خرج من القوة إلى الفعل، وإنما يخرج بسبب هو بالفعل يخرج منه سبب هو الذي يخرج نفوسنا في المعقولات من القوة إلى الفعل، وإذ هو السبب في إعطاء الصور العقلية فيكون عقلاً بالفعل عنده مبادئ الصور العقلية مجردة فهذا الشيء سمي بالقياس إلى العقول التي تخرج منه إلى الفعل عقلاً فعلاً كما يسمى العقل الهولاني بالقياس إليه عقلاً منفعلاً، ويسمى العقل الكائن بينهما عقلاً منفعلاً ويسمى العقل الكائن بينهما عقلاً مستفاداً ونسبة العقل الفعال إلى نفوسنا نسبة الشمس إلى ابصارنا فكما ان الشمس تبصر بذاتها بالفعل ويبصر بنورها ما ليس مبصراً بالفعل كذلك حال هذا العقل عند نفوسنا، فإن القوة العقلية إذا اطلعت على الجزئيات في الخيال وأشرق..."

"إن النفس الإنسانية قد تكون عاقلة بالقوة، ثم تصير عاقلة بالفعل، وكل ما خرج من القوة إلى الفعل فإنما يخرج بسبب بالفعل يُخرجه. فهاهنا سبب هو الذي يخرج نفوسنا في المعقولات من القوة إلى الفعل، وإذا هو السبب في إعطاء الصور العقلية، فليس إلا عقلاً بالفعل عنده مبادئ الصور العقلية مجردة، ونسبته إلى نفوسنا كنسبة الشمس إلى ابصارنا. فكما أن الشمس تبصر بذاتها بالفعل ويبصر بنورها بالفعل ما ليس مبصراً بالفعل، كذلك حال هذا العقل عند نفوسنا، فإن القوة العقلية إذا اطلعت على الجزئيات التي في الخيال وأشرق..."

Yukarıdaki metin karşılaştırmaları ile yapılan metin için analizler sonucu, *Meâricü'l-kuds* adlı eserin birçok yazardan birebir alıntılar barındırdığı tespit edilmiştir. Bununla beraber, eserin mukaddimesinden hareketle, eserin tek bir yazar tarafından oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü önsöz ve hemen devamında olan “Tertibu'l-kitap” adlı kısımda ifade edilen sıralama ile kitabın içeriği birbiriyle uyuşmaktadır. Yazar aynı zamanda mütekellim zamirlerini kullanarak konuyu nasıl işleyeceğini ifade etmektedir. Yazarın bu ifadeleri ise sanki problemlere yeni bir bakış açısı getireceği izlenimi vermektedir.¹¹⁹

Ayrıca bu eserde, bariz bir şekilde üslup farklılığı bulunmaktadır. Bize göre bariz bir şekilde olan bu üslup farklılığı, yukarıda

¹¹⁸ İbn Sînâ, *Kitabün-nefs min kitabi'ş-şifâ*, thk. Hasan Hasanzade Amulî (Kum: Mektebetü'l-İlami'l-İslami, 1996), 321-325.

¹¹⁹ Gazzâlî (?), *Meâricü'l-kuds*, 5-13.

karşılaştırmalar ile gösterdiğimiz gibi eserin derleme bir kitap olmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Kadim gelenekle irtibatımız ilmî mirasın bize intikal etmesiyle mümkün olmaktadır. Bu sebeple düşünce tarihinde âlimlerin düşüncelerini, bıraktıkları nadide eserlerinden hareketle öğrenmekteyiz. Öte yandan geçmişte eserlerin resmi olarak kayıt altına alınamaması bazı eserlerin aidiyetinde şüpheler meydana getirmiştir. Bizde bu çalışmamızda Gazzâlî'ye nispeti şüpheli olan *Meâricü'l-kuds* adlı eserin aidiyetini tespit etmek için metin analizi, tabakat eserleri ve el yazmalarının incelenmesi ile atıf kriterlerini göz önünde bulundurarak bir sonuca ulaşmaya çalıştık.

Eserde savunulan görüşler Gazzâlî'nin diğer kitaplarındaki görüşlerinden farklılıklar arz etmektedir. Bu meseleler ise Gazzâlî'nin diğer kitaplarında reddedip ciddi eleştiriler yönelttiği temel görüşlerdir.

Meâricü'l-kuds adlı eser İbn Sînâ, İmam Gazzâlî ve Râğıb el-İsfahânî'nin eserlerinden yapılan birebir alıntılar sonucu derleme olarak oluşturulmuştur. Bu durum ise kitapta bariz şekilde üslup farklılığına sebebiyet vermiştir.

Bazı el yazmalarındaki nispetler, bu eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu ispat etmek için yeterli değildir. Nitekim *Meâricü'l-kuds* adlı eserden Gazzâlî'nin hiçbir eserine atıf olmadığı gibi Gazzâlî'nin eserlerinden de *Meâricü'l-kuds* adlı esere herhangi bir atıf bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla el yazmaları dışında tarihsel süreçte de hiçbir alim bu eseri Gazzâlî'ye nispet etmemiştir. Eserin birçok nüshasının bulunmasına rağmen tarihsel süreçte hiçbir âlim tarafından Gazzâlî'ye nispet edilmemesi, geçmiş dönemde eserin ona olan nispetinin kabul edilmediğini göstermektedir. Eser, ilk defa 1927 yılında neşredildikten sonra Gazzâlî'ye olan nispeti yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Bu eserin Gazzâlî'ye ait olmadığı hususunda temel argümanımız, eserin uzun alıntılar barındırması ve bundan kaynaklı eserde bulunan üslup farklılığı ile eserde savunulan görüşlerin Gazzâlî'nin görüşleriyle uyuşmamasıdır. Kullandığımız diğer yöntemler ise fer'i argümanlardır.

İfade ettiğimiz deliller neticesinde bu eserin Gazzâlî'ye nispet edilmesinin mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca bu tespitlerimiz, *Meâricü'l-kuds* adlı eser delil gösterilerek son dönemde Gazzâlî'ye yönelik yapılan eleştirilerin de revize edilmesini gerektirmektedir. Bununla birlikte eserin Gazzâlî'ye aidiyeti konusunda hangi görüş kabul edilirse edilsin Gazzâlî'ye aidiyeti kesin olan eserlerinde bulunmayıp da sadece bu eserde geçen görüşlerin delil olarak kullanılmasının ilmî ve akademik olarak uygun olmadığı da unutulmamalıdır.

Sonuç olarak, kanaatimiz, bu eserin felsefi çizgide kalmak şartıyla İbn Sînâ ile İmam Gazzâlî'nin görüşlerinin mezcedilerek Gazzâlî sonrası bir dönemde, elimize ulaşan ilk el yazma nüshanın istinsah edildiği tarihi göz önüne alırsak hicri 700 yılından önce yaşamış olan ve hakkında bilgi sahibi olmadığımız pek de muhakkik olmayan bir alim tarafından derleme şeklinde oluşturulduğu yönündedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. İbn Sînâ. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- A.S. Tritton. "Notes and Communication: Ma'arîj al-Quds". University of London Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 22 (1959), 353.
- Bâkillânî. Keşfü'l-Esrâr ve Hetkü'l-Estâr. thk. İbrahim bin Muhammed el-Beyhi- Ahmed bin Abdurrahman. Demmam: Dar'ül İbni Cevzi, 2021.
- Baran, İlhan. Büyük Selçuklu ve Eyyubilerde Siyaset Merkezli Sünni Faaliyetler. İstanbul: Siyer Yayıncılık, 2020.
- Bedevî, Abdurrahman. et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Fikri li'l -Mezhebi's-Sünnî fi'l-Maşriki'l-İslami mine'l-Karni'l-Hamis Hatta Sukuti Bağdad. Mısır: Daru'l Vefa, 1977.
- Bedevî, Abdurrahman. Müellefâtü'l-Gazzâlî. Kuveyt: Vekaletü'l Matbuaat, 1977.
- Bolay, S.Hayri. Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.

- Bozkurt, Birgöl. "Endülüs'te Gazzâlî Algısı. = Perception of al-Ghazali in Andalusia", *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy* 8/1 (2017), 245-309.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Weimar, 1898.
- Cabiri, M. Abid. "Gazzâlî Düşüncesinin Temel Unsurları ve Çelişkileri". çev. Mesut Okumuş. *AÜİFD* 44/1 (2003), 399-413.
- Çapku, Ahmet. *İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd Düşüncesinde Ahiret*. İstanbul: Kayıhan Yayıncılık, 2010.
- Dündar, İbrahim Halil. "Gazzâlî'nin Vahiy Anlayışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36 (2016), 185-203.
- Emiroğlu, İbrahim. "Mantık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/18-28. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mantik>
- Erünsal, İsmail E. "Kütüphane". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/11-32. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kutuphane#1>
- eş-Şa'rânî, Abdülvehhâb b. Ahmed b. Alî. *el-Envârü'l-Kudsiyye fî Beyâni Kavâidi's-sûfiyye*. thk. Taha Abdülbaki Sürûr – Seyyid Muhammed Abdüşşafi. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1988.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*. Beyrut: Dar'ul Kutübu'l-İlmiyye, 2004.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *el-Munkız mine'd-dalâl*. çev. Osman Arpaçukuru İstanbul: Beyan Yayınları, 2018.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Esâsü'l Kıyâs*. ed. Hasan Hacak. çev. Bayram Pehlivan. İstanbul: YEK, 2019.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Fedâihul-Bâtıniyye*. thk. Abdurrahman Bedevî. Kuveyt: Müessetü Darü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1970.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *Faysalü't-Tefrika*. thk. Daru'l Minhac İlmi Araştırma Komisyonu. Beyrut: Daru'l-minhac, 2017.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. *İlcâmül-avâm an İlmi-keâm*. Beyrut: Daru'l-minhac, 2017.

- Gazzâlî, Ebu Hamid. Meâricü'l-kuds' (Hakikat Bilgisine Yükseliş). çev. Serkan Özburun. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Meâricü'l-kuds' fi Medârici Marifeti'n-Nefs. Beyrut: Darü'l Afaki'l-Cedide, 1975.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Makâsıdu'l-felâsife, thk. Mahmud Beycu. Dimeşk: Matbaatu'l-Sabah, 2000.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Mişkâtü'l Envar. çev. Asım Cüneyd Köksal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Mîzânü'l-Amel. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Darul-Mearif, 1964.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Mustasfâ. thk. Muhammed Abdusselam Abdüşşafi. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Gazzâlî, Ebu Hamid. Tehâfütü'l Felâsife. çev. Mahmut Kaya - Hüseyin Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Gosche, Richard. "Über Ghazalis Leben und Werke", Philologische und Historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin: Dümmler (1859), 239-311.
- Griffel, Frank. Gazâlî'nin Felsefi Kelâmı. çev. İbrahim Halil Üçer-Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınevi, 2021.
- İbn Hallikân. Vefayâtü'l Âyân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdır, 1978.
- İbn Sînâ. Ahvâlü'n-Nefs. thk. Fuad el- Ehvani. Kahire: Darü İhyâ'i'l-Kütübi'l Arabiyye, 1952.
- İbn Sînâ. Metafizik. thk. Muhittin Macit. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2005.
- İbn Sînâ. Dânişnâme-i 'alâî. ed. Gürbüz Deniz. çev. Murat Demirkol. İstanbul: YEK, 2013. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/daniname-i-alai_552.aspx?CatId=269
- İbn Sînâ. el- Adhaviyye fi'l-Meâd. ed. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ. Kitabün-Nefs min Kitabi'ş-Şifâ. thk. Hasan Hasanzade Amulî. Kum: Mektebetü'l-İlami'l-İslami, 1996.
- İbn Teymiyye. Kitabu'r-redd ale'l-matıkiyyiîn. thk. Abdulmamid el-Kıbtî. Beyrut: Müessesetü'r-reyyan, 2006.

- İbn Teymiyye. Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl muvâfakatu sahihi'l-menkûl li sarîhi'l makul. çev. Abdullah Ademoğlu. Ankara: İ'tisam Yayınları, 2021.
- İbn Tufeyl. Hay b. Yakzan. çev., M. Şerafettin Yalıtıkaya - Babanzade Reşid. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Janssens, Jules. Ibn Sînâ and his influence on the arabic and latin world (Le Ma'ârij Al-Quds Fî Madârij Ma'rifat Al-Nafs : Un Élément-Clé Pour Le Dossier Ghazzâlî-Ibn Sînâ?). USA: Routledge Taylor & Francis Group, 2016.
- Kaplan, Hayri. Tahrif ve Tashih. Ankara: Ankara Kalem Neşriyat, 2021.
- Karlığa, Bekir. "İbn Sînâ'nın Etkileri". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/345/353. İstanbul: TDV Yayınları, 1999. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#6-etkileri>
- Köprülü, Fuad. Edebiyat Araştırmaları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Macdonald, Duncan B. "The Life of al-Ghazali with special reference to his Religious Experiences and Opinions". Journal of the American Oriental Society, 20 (1899), 71-132.
- Nasr, S. Hüseyin. Üç Müslüman Bilge. çev. Ali Ünal. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Nehrevâli Kutbüddîn, Muhammed b. Ahmed. Kitabü'l-İ'lam bi A'lâmi Beytillahi'l-Harâm. thk. Hişam Abdüllaziz Ata. Mekke: Mektebetü't-ticariye, 1996.
- Okumuş, Mesut. "Gazzâlî'nin Kur'an Yorumlarına İbn Sînâ'nın Etkileri". İslâmî Araştırmalar Dergisi, 13/3-4 (2000)
- Özçelik, Mevlüt. İmam Gazzâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
- Palacios, Miguel Asin. La espiritualidad de Algazel y su sentido cristiano. Madrid: Publicaciones De Las Escuelas De Estudios Árabes De Madrid Y Granada, 1934.
- Râğıb el-İsfahânî. Tafsîlü'n-neş'eteyn ve tahsîlü's-sâdeteyn. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1983.

- Saklan, Bilal. "Kütü'l-kulûb". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26/501-502. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/kutul-kulub>
- Şener, Habib. Gazzâlî' de Varlık ve Bilgi. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Tacüddin Sübkî, Abdulvehhâb b. Alî, Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî – Abdulfettâh Muhammed. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, 2006.
- Taylan, Necip. Gazzâlî'nin Düşünce Sistemi'nin Temelleri. İstanbul: İFAV Yayıncılık, 2013.
- Terkan, Fehrullah. Çatışmanın Dinamikleri: Din ve Felsefe Uzlaşmağı Üzerine. Ankara: Elis Yayınları, 2007.
- Toktaş, Fatih. İslam Düşüncesinde Felsefe Eleştirileri. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Toru, Ümit. Ashâbu'l Hadis'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- Vural, Mehmet. Felsefesinde Bilgi ve Yöntem. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Yûsuf b. Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn el-Atâbekî. en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Ğahire. Mısır: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 1963.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. "İthâfü's-sâdeti'l-müttakîn bi-şerhi esrâri İhyâi ulûmi'd-dîn. Beyrut: Müessesetü't-Târîhi'l-Arab, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ. Kahire: Daru'l Hadis, 2006.